

■ ■ ■ TÉR ÉS IDŐ KITÁGUL

Őszi számunkban a folyóirat koncepciójának megfelelően már kilépünk a 19–20. századi keretből, és hangsúlyosan a korábbi (16–18.) évszázadok kataszteri tevékenységeire összpontosító cikkeket adunk közre. A Földmérési és Távérzékelési Intézet közreműködésével az év folyamán számos korabeli utasítást, oktatást vagy egyéb kordokumentumot digitalizáltunk, honlapunkon ezen művek közzététele folyamatos, az online tartalmak tovább bővítik a cikkek információit.

Örömmel fogadtuk, hogy a *Catastrum* első két száma elnyerte olvasóink tetszését, sőt apropót teremtetünk többeknek arra, hogy belföldi és határon túli tapasztalataikat megosszák velünk. Szívesen felevenítjük azt a régi gyakorlatot, hogy a témába vágó, a kataszteri iratokat vagy térképeket őrző különféle gyűjteményekben szerzett szakmai tapasztalatokat megosztó leveleket közreadjunk. Kérünk mindenkit, aki kutatásai során települések, járások, megyék kataszteri irataira bukkant vagy azokat tanulmányozta, tudósítson bennünket eredményeiről, és mi ezeket az információkat papíron vagy honlapunkon keresztül továbbítjuk olvasóinkhoz.

A folyóirat 1–2. száma a Vidékfejlesztési Minisztérium támogatásával készült. Az újabb lapszámok nyomdai megjelentetéséhez azonban újabb forrásokat kell felkutatnunk, mert ezirányú eddigi törekvéseink nem hozták meg azt a vágyott eredményt, hogy lapunk nyomdaköltségét és egyéb kiadását megfelelően fedezni tudjuk. Hívjuk és várjuk azokat, akik lapunk célkitűzéseit elfogadva és felkarolva, anyagi hozzájárulásukkal segítenek bennünket eredményeink gyarapításában és a papíralapú kiadvány fennmaradásában.

■ ■ ■ TARTALOM

- Szántay Antal: Magyarország felmérése és leírása II. József korában 2
- Pályi Zsófia Kata: A kataszteri térképek 1869. évi jelkulcsa 19
- Schmidt Anikó: Adatbázisok a kataszteri kutatásokhoz. Budapesti cím- és lakásjegyzék 24
- OTKA-pályázatok: A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (tapu defter) feldolgozása (K 108 919) 31

■ *A címlapon: Belényes és Papmező vidékének kárvallási jegyzéke (17. század). MNL OL, R 210. Tunyogi József gyűjteménye, 2. tétel, Erdélyi iratok, No. 49.*

.....

CATASTRUM ■ Évnegyedes katasztertörténeti folyóirat ■ I. évfolyam, 3. szám

Alapítva: 2013 ■ NMHH-nyt.: CE/11367-4/2013. ■ Megjelenés gyakorisága: negyedévente (március, június, szeptember, december) ■ Alapító és kiadó: Magyar Nemzeti Levéltár ■ Címe: 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

■ Felelős kiadó: Dr. Mikó Zsuzsanna főigazgató

Szerkesztőség:

Címe: 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4. ■ E-mail: catastrum@mnl.gov.hu ■ Honlap: www.catastrum.hu
Főszerkesztő: Reisz T. Csaba (MNL) ■ Felelős szerkesztő: dr. Török Enikő (MNL) ■ Szerkesztők: dr. Pászti László (OSZK), Varga Felicián (FÖMI), Osskó András (FÖMI) ■ Kézirat-előkészítés: Kenyő Ildikó

A szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza.

A nyomdai munkálatokat végezte: Starkiss Kft., Budaörs, 2014 ■ Felelős vezető: Kiss Sándor

Előfizetés: a szerkesztőség címén ■ Előfizetés egy évre 2000 Ft, számonként 550 Ft.

Támogatók: Országos Tudományos Kutatási Alap

ISSN 2064-5805

a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum is őriz, és újabban digitalizált változatok is hozzáférhetőek.⁶ Hasonló publikációk a szomszédos országokban (pl. Szlovénia, Horvátország) is megjelentek. A felmérés során a térképlapokhoz táblázatos formában a települések sematikus leírását is elkészítették; az elmúlt évtizedekben több megye anyaga magyar fordításban megjelent.⁷ Ez az országleírás a katonaság számára hasznos információkat tartalmaz a „szilárd” épületekről, vizekről, erdőkről, hegyekről és dombokról, utakról, valamint a távolságokról (órákban, illetve lépésekben kifejezve).

A felmérés grafikus háromszögeléssel, Dumont-féle mérőasztalok segítségével készült, kiegészülve *à la vue* felméréssel (például a magassági viszonyok meghatározása során). Ahol lehetőség volt rá, például a Temesi Bánságban és Erdélyben, részletes gazdasági térképeket is felhasználtak. A térképeket 1:28 000 méretarányban rajzolták, a távolságok adatait órákban és lépésekben adták meg, egy órára 5000 lépést, azaz fél osztrák mérőföldet számítva.

A térképek számos információt tartalmaznak az alábbiakról:

1. közigazgatási határok,
2. úthálózat, postaállomások, vámhivatalok,
3. vizek, mocsarak, kutak, gázlok, átkelők és hidak,
4. magassági viszonyok (hegycsúcsok, hegygerincek, sziklák, barlangok),
5. lakóhelyek és más építmények, például templomok, sőt kivégzőhelyek,
6. gazdasági tevékenységek (mezőgazdasági művelés, állattartás, malmok, ipar, bányák),

7. egyéb, katonai szempontból is fontos információk, mint például csatahelyek, romok, régi sáncok, védművek.⁸

A szépen rajzolt térképlapok⁹ ezen információit rendszeres munka még nem értékelte ki. A Habsburg Monarchia szétbomlásáig a katonai térképeszeti művet titokként őrizték, és technikai okokból még jó ideig nehezen volt hozzáférhető. A digitalizálás és az informatika nyilvánvalóan változtat ezen a helyzeten, mindenesetre ennek a munkának az elvégzésekor a történész geoinformatikai szakemberekre van utalva.

II.

Szűkebb értelemben véve a népszámlálás nem leírás vagy felmérés, hanem számlálás. Azonban mégis érdemes ebben a keretben is foglalkozni vele, hiszen a népszámlálás végrehajtása során az érintett területet földrajzilag is fel kellett tární és regisztrálni. Az első katonai felmérés térképein még dolgoztak, amikor a népszámlálást elrendelték és végrehajtották. A népszámlálást végző katonaság tehát sokszor arra kényszerült, hogy maga fedezze fel és azonosítsa a lakott településeket. Ez természetesen a józsefi népszámlálás megbízhatóságát is befolyásolta. Hogy milyen mértékben, arról még ma is viták folynak a kutatók között. Ezenkívül a népszámlálás során számozták meg először Magyarországon a házakat, és ezeket a házsámokat azután a kataszteri felmérés során a parcellák birtokosainak azonosítására tovább használták. Ilyesformán állítható, hogy a népszámlálás hozzájárult az ország alapo-

⁶ *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe.* Bp., 2004; *Az első katonai felmérés. Erdély és a Temesi Bánság.* Bp., 2005; *Az első katonai felmérés, 1763–1785. Königreich Ungarn.* [új kiadás] Bp., 2006 (valamennyi DVD). Még fejlesztés alatt álló online hozzáférés: Historical Maps of the Habsburg Empire = <http://mapire.eu>. A fekete-fehér másolatok Kogutowicz Károly professzor vezetésével 1926-ban és 1927-ben készültek, és a Szegedi Egyetem Földrajzi Intézetének térképtára számára is készültek kézzel színezett másolatok kutatás céljából, BORBÉLY-NAGY 1932, 57.; ezt az anyagot ma is gondosan őrzik a Földrajz és Geoinformatika Tanszék térképtárában.

⁷ JANKÓ 2007, 52–53.; EPERJESSY KÁLMÁN: Az első katonai adatfelvétel (1782–1785) országleírásának forrásértéke. *Agrártörténeti Szemle*, 3. (1961) 3–4:522–533.; CSENDES LÁSZLÓ: Az I. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történeti forrásértéke. *Hadtörténelmi Közlemények*, 22. (1975) 2:349–371.

⁸ BORBÉLY-NAGY 1932, 39–47. és I–V. tábla.

⁹ Korabeli tankönyv a térképek rajzolásáról FERDINAND LANDERER: *Gründliche Anleitung Situations-Plane zu zeichnen. Zum Gebrauche der k. k. Ingenieur-Akademie, wie auch jener, die sich den Mappirungs-Geschäften widmen.* Wien, 1783.

■ Petris (Arad megye) az első katonai felmérésen (részlet, KA, erste militärische Aufnahme des Königreichs Ungarn, Coll. XXVIII Sectio XXIX, másolat: HT), valamint Petris (Arad megye) a Nagyvárad kerület térképén (részlet, KA, B IX a 637, másolat: HT)

sabb megismeréséhez és egy bizonyos topográfia rögzítéséhez. A katonaság segítségével a központi hatalom az országot településről településre, házról házra haladva megismerhette, feljegyezhetette és számokkal leírhatta. Így a népszámlálás is II. József azon reformjai közé tartozik, amelyek Magyarország birtokbavételét, ha tetszik, bekebelezését is célozták.

A népszámlálást II. József 1784. május 1-jén rendelte el.¹⁰ Célja volt, hogy az ország népességéről általános képet kapjon, és pontosan megállapítható legyen a besorozható keresztény férfiak száma. A népszámlálást, amely komoly ellenállást váltott ki, 1784–1785-ben a katonaság hajtotta végre a helyi igazgatás segítségével; 1786–1787-ben pedig az adatokat felülvizsgálták a kerületi igazgatás ellenőrzése mellett.¹¹

A népszámlálás során minden családról, illetve háztartásról külön táblázatos íveket töl-

töttek ki (*Egy Házra, és Familiára tartozó különös tábla, Individueller Haus- und Familien-Bogen*), amelyben minden személyt név szerint feljegyeztek. Eltérő táblázatot használtak a keresztények („A” tábla) és a zsidók („Aa” tábla) esetében. Ezeket az íveket két példányban készítették el, majd a település népességkönyveként (*Helység népességének könyve, Populationsbuch*) összefűzték őket. A népességkönyv egyik példányát a település jegyzője kapta, aki köteles lett volna továbbvezetni, aktualizálni az adatokat, vagy pedig a megye levéltára őrizte meg. A másik példány a katonasághoz, a hadkiegészítő ezredekhez került, ahol az adatok felülvizsgálatáig az ezredtörzsnél (*Regimentsstaab*), majd pedig a csapatoknál (*Kompagnien*) őrizték.¹² A bécsi hadilevéltárban (*Kriegsarchiv*) végzett rövid kutatás során megállapíthatam, hogy az érintett gyalogsági ezredek levéltárai-

¹⁰ A népszámlálásról THIRING GUSZTÁV: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp., 1938 értékes forrásközlésekkel még mindig alapvető, újabban ÖRY PÉTER: *Hatalom és demográfia, II. József népszámlálása Magyarországon I. Történeti demográfiai évkönyv*, Bp., 2002. 39–73.; ÖRY PÉTER: *Demográfia elméletben és gyakorlatban, II. József népszámlálása Magyarországon II. Történeti demográfiai évkönyv*. Bp., 2003. 89–127.; FARAGÓ TAMÁS: *Az első magyarországi népszámlálás fennmaradt forrásanyaga*. (Egy forráskiadási munka tanulságai). *Történeti demográfiai évkönyv*, 2010. Bp. [megjelenés alatt].

¹¹ Egy táblázat a népszámlálás végrehajtásáról 1785. február 10. és október 16. között hadkiegészítő ezredek és megyék szerint, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára, Budapest (HL), General Commando, 1785/9. Nr. 286 (156. cs.); vö. a táblázattal. A Főhadparancsnokság (*General Commando*) 1785. december 31-én küldte meg a bécsi Haditanácsnak (*Hofkriegsrat*) a népszámlálás országos fő összefoglalóját (*Haupt Summarium*). A Haditanács választát l. Wien, 9. Jänner 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 10. (185. cs.). Az Instrukció, amelyet a Haditanács véleményezésre küldött a Főhadparancsnokságnak, Wien, 19. Januar 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 19. (185. cs.)

¹² Helytartótanács a Főhadparancsnokságnak, Ofen, 31. Januar 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 34. (185. cs.) és a megyéknek latinul THIRING 1938, 186–187; Haditanács a Főhadparancsnokságnak, Wien, 1. März 1786, HL, General Commando, 1786/9 Nr. 56. (185. cs.)

Sorozó ezredek	Megyék	Települések száma	Febr. 10.		Máj. 16.		Aug. 18.		Szept. 17.		Okt. 16.	
			kész	maradt	kész	maradt	kész	maradt	kész	maradt	kész	maradt
E.H. Ferdinand	Pozsony	319	95	224	288	31	319	0	319	0	319	0
	Moson	50	27	23	50	0	50	0	50	0	50	0
	Nyitra	459	109	350	407	52	459	0	459	0	459	0
	Trencsén	419	47	372	294	125	419	0	419	0	419	0
	Turóc	104	61	43	104	0	104	0	104	0	104	0
Anton Esterhazy	Veszprém	203	99	104	164	39	203	0	203	0	203	0
	Győr	114	47	67	114	0	114	0	114	0	114	0
	Fejér	177	40	137	167	10	177	0	177	0	177	0
	Sopron	237	58	179	160	77	237	0	237	0	237	0
	Vas	658	213	445	545	113	658	0	658	0	658	0
	Komárom	107	25	82	94	13	107	0	107	0	107	0
Samuel Gyulay	Pest	191	17	174	47	144	152	39	191	0	191	0
	Heves	150	15	135	96	54	149	1	150	0	150	0
	Borsod	176	10	166	99	77	176	0	176	0	176	0
	Jász-Kunok	25	8	17	25	0	25	0	25	0	25	0
Nicklas Esterhazy	Esztergom	52	8	44	47	5	52	0	52	0	52	0
	Bars	219	37	182	168	51	219	0	219	0	219	0
	Hont	221	37	184	186	35	221	0	221	0	221	0
	Zólyom	153	18	135	156	-3	153	0	153	0	153	0
	Liptó	141	64	77	141	0	141	0	141	0	141	0
	Nógrád	267	n.a.	n.a.	179	88	267	0	267	0	267	0
Karoly	Somogy	313	n.a.	n.a.	164	149	312	1	313	0	313	0
	Baranya	357	n.a.	n.a.	291	66	357	0	357	0	357	0
	Csongrád	10	n.a.	n.a.	2	8	10	0	10	0	10	0
	Tolna	104	n.a.	n.a.	66	38	103	1	104	0	104	0
	Bács	100	n.a.	n.a.	28	72	95	5	100	0	100	0
	Békés	20	n.a.	n.a.	12	8	20	0	20	0	20	0
	Csanád	9	2	7	5	4	9	0	9	0	9	0
d'Alton	Abaújvár	231	20	211	176	55	231	0	231	0	231	0
	Szepes	221	10	211	184	37	221	0	221	0	221	0
	Árva	99	8	91	91	8	99	0	99	0	99	0
	Gömör	249	15	234	228	21	249	0	249	0	249	0
	Torna	42	8	34	42	0	42	0	42	0	42	0
	Hajdú városok	6	2	4	6	0	6	0	6	0	6	0
de Vins	Bihar	473	15	458	138	335	351	122	389	84	467	6
	Arad	181	11	170	53	128	119	62	136	45	181	0
	Szatmár	264	8	256	53	211	147	117	171	93	210	54
	Szabolcs	144	4	140	85	59	143	1	144	0	144	0
	Temesvár	178	8	170	55	123	121	57	145	33	158	20
	Krassó	229	9	220	84	145	178	51	191	38	210	19
	Torontál	114	5	109	27	87	50	64	54	60	92	22
Preysace	Sáros	373	30	343	330	43	373	0	373	0	373	0
	Bereg	263	5	258	153	110	263	0	263	0	263	0
	Zemplén	442	22	420	230	212	442	0	442	0	442	0
	Ungvár	204	20	184	204	0	204	0	204	0	204	0
	Ugocsa	66	16	50	66	0	66	0	66	0	66	0
	Máramaros	140	n.a.	n.a.	20	120	100	40	140	0	140	0
Johann Palfy	Zala	635	n.a.	n.a.	245	390	509	126	572	63	635	0
	Verőce	250	n.a.	n.a.	250	0	250	0	250	0	250	0
	Pozsega	256	n.a.	n.a.	246	10	256	0	256	0	256	0
	Szerém	100	n.a.	n.a.	89	11	100	0	100	0	100	0
	Zágráb	465	n.a.	n.a.	166	299	362	103	419	46	465	0
	Szörény	391	27	364	123	268	391	0	391	0	391	0
	Varasd	148	7	141	82	66	148	0	148	0	148	0
	Kőrös	254	16	238	138	116	254	0	254	0	254	0
SUMMA:		11773	1639	10134	7663	4110	10983	790	11288	485	11652	121

■ 1. táblázat: A népszámlálás menete Magyarországon, 1785 (Forrás: HL, General Commando, 156. cs. 1785/9 Nr. 286)

ból alig maradt fent anyag. Úgy tűnik tehát, hogy a katonaságra bízott népegyébrkönyvek elvesztek. Nyilvánvaló, hogy a nagy mennyiségű iratanyag csak terhet jelentett számukra, miután hadkiegészítés céljaira már nem használhatták a táblázatokat. Úgy tűnik, az idők során nyomuk veszett azoknak a példányoknak is, amelyek a települések jegyzőihöz kerültek, egy-egy példány azonban váratlanul felbukkanhat. A családi ívek alapján minden települést érintően készült el a település összefoglaló táblázata (*Minden Házakat és Familiákat egyben foglaló tábla, Ortschafts-Summarium, „B” tábla*) négy példányban, amelyből egy-egy példányt a település két népegyébrkönyvéhez kötöttek, további egy-egy példányt pedig az érintett hadkiegészítő parancsnokság és a megye kapott meg. Ennek alapján végül a megye is elkészítette a megyei összesítést, végül ezekből a Helytartótanács országos összesítést készített, amelyet a Kancellárián keresztül az uralkodó elé terjesztett. A településösszesítők alapján a katonaság is elkészítette a katonai kerület összesítőjét, amelyet a Főhadparancsnokshoz (*General-Commando*) küldött, ahol ugyancsak készült országos összesítés az Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*) számára. Mivel az összesítők elkészítése során a civil és katonai igazgatás nem folytatott egyeztetést, a kétféle országos összesítő eltéréseket mutat.

A népegyébrkönyv vagy az egyéni családi ívek – néhány esetben hiányos – gyűjteménye két falu és öt város esetében maradt csak fenn, de számos település összesítő táblázata megőrződött.¹³ Ismertek és nagyobb részt kiadásban is hozzáférhetőek a megyei és országos összesí-

tők.¹⁴ Alaposabb rendszeres kutatással valószínűleg bővíteni lehetne az ismert források körét.

Az összesítő táblázatokban található adatokat az alábbiak szerint ésszerű csoportosítani.

1. Házak száma

2. Demográfiai adatok a keresztény és a zsidó népességről

- 2.1. Családok száma
- 2.2. Férfiak száma
- 2.3. Nők száma
- 2.4. Házas férfiak száma
- 2.5. Egyedülálló (nőtlen és özvegy) férfiak száma

3. Keresztény férfiak társadalmi-gazdasági státusza és biológiai jellemzői

- 3.1. Egyháziak
- 3.2. Nemesek
- 3.3. Tisztviselők és honorációrok
- 3.4. Polgárok, mesteremberek
- 3.5. Parasztok
- 3.6. Polgárok és parasztok örökösei
- 3.7. Zsellérek
- 3.8. Ezredektől szabadságolt katonák
- 3.9. Hadi szekereszettől szabadságoltak
- 3.10. Egyéb állami szükségletekre alkalmasak [18-40 évesek, testmagasság és fizikai állapot alapján katonai szolgálatra alkalmasak]
- 3.11. 1-12 éves gyermekek
- 3.12. 13-17 éves gyermekek

4. Távol levő keresztény férfiak

- 4.1. Távollevők az országon belül
- 4.2. Távollevők az országon kívül
- 4.3. Távollevők ismeretlen helyen

¹³ THIRRING 1938, 10–11.; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ, DÁVID ZOLTÁN. Bp., 1960, 17–18.; ÖRY 2002, 71.; FARAGÓ 2010; Családi ívek csak néhány településről ismertek, így Nyergesújfalu (Esztergom megye): ORTUTAY ANDRÁSÉ: Nyergesújfalu a XVIII. század végén. *Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Évkönyv, '92*. [Esztergom, 1992] 21–70., Felnémet (Heves megye, ma Eger része), Győr, Eperjes, Székesfehérvár, Debrecen városok és Dunapataj mezőváros; Sopron településösszesítője: THIRRING GUSZTÁV: *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron, 1939.

¹⁴ Kortárs publikáció SCHLÖZER, AUGUST LUDWIG: Summarischer PopulationsExtract vom J. 1785, über den im Königreich Ungern vorgefundenen PopulationsStand sämmtlicher Ungarischer InfanterieRegiments-WerbBezirke. *Staats-Anzeigen*, 12. (1788) 47:353–356.; THIRRING 1938; DÁNYI–DÁVID 1960; VÖRÖS KÁROLY: Az első magyarországi népszámlálás Bars megyében. *Történeti statisztikai évkönyv*, 1961–1962. Bp., 1962. 192–216.; *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87*. Szerk.: DÁVID ZOLTÁN, FARAGÓ TAMÁS, FÜGEDI ERIK. Bp., 1975; *II. József népszámlálásának községi adatai*. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ, FARAGÓ TAMÁS, LÁSZLÓ GÉZA. Bp., 1996.

5. Jelen levő keresztény idegenek

5.1. Az országból (csak férfiak)¹⁵

5.2. Habsburg Monarchia más országaiból és tartományaiból, férfiak

5.3. Habsburg Monarchia más országaiból és tartományaiból, nők

5.4. Habsburg Monarchián kívüli államokból, férfiak

5.5. Habsburg Monarchián kívüli államokból, nők

A népszámlálás során a településeket a helyben használatos nyelveken nevezték meg és sorzámmal jelölték meg, megadva továbbá a kerület, a megye, a plébánia és a földbirtokos nevét is, így azok pontosan azonosíthatóak lettek. A településen belül a házakat házzámmal jelölték és a házakon belül az egyes családokat, pontosabban háztartásokat ugyancsak megszámozták. Ily módon pontos háztartás- és háztopográfia keletkezett. Miután az egyes személyeket is nevükkel és a háztartáson belüli státuszukkal azonosítva, előírt rend szerint jegyezték föl, ez a topográfia még az egyes személyekre is kiterjedt. Ez a pontos azonosíthatóság egyébként a népszámlálás egyik célja is volt: az instrukció hangsúlyozta, hogy az országból származó jelen lévő idegeneket megtalálhatóságuk miatt kell feljegyezni. Mivel a népszámlálás sajátos célja a besorozható férfiak azonosítása volt, ebben a kategóriában csak férfiakra voltak kíváncsiak az összeírók. Nők esetében egyébként is nehezen értelmezhető lett volna a belföldi jelen levő idegen fogalma, hiszen a nők munkájuk vagy még inkább házasságuk révén gyakorta szakadtak idegenbe, mégha ez sok esetben csak a szomszéd falut vagy pusztát jelentette is.

A legtöbb adatot tehát a népszámlálás során a keresztény férfiakról gyűjtötték össze. Biológiai jellemzők (életkor, testmagasság és fizikai,

illetve egészségi állapot) és a társadalmi-gazdasági státusz (rendi hovatartozás, foglalkozás, úrbéres és öröklési viszony, ház birtoklása), valamint családi állapot és távollévség voltak azok a szempontok, amelyek alapján a besorozható személyeket ki lehetett választani. Ezáltal azonban a keresztény férfiakat egy bizonyos társadalomkép alapján osztályozták, azaz leírták és felmérték őket.¹⁶ Az első katonai felmérés térképei ezáltal úgyszólván étellel teltek meg, hiszen az uralkodó a térképeken ábrázolt minden településről vagy akár minden egyes házról pontosan megtudhatta, hogy állami-katonai szempontból osztályozva miféle emberek élnek ott.

A jelen levő idegenek rubrikái tükrözik a központi kormányzat felfogását valamiféle új, a monarchia egészére kiterjedő identitásról is, hiszen a „belföldiek” és a „teljesen idegenek” mellett a Habsburg Monarchia más országaiból és tartományaiból származók, mondhatni mint „féligen honfitársak” is megjelennek.

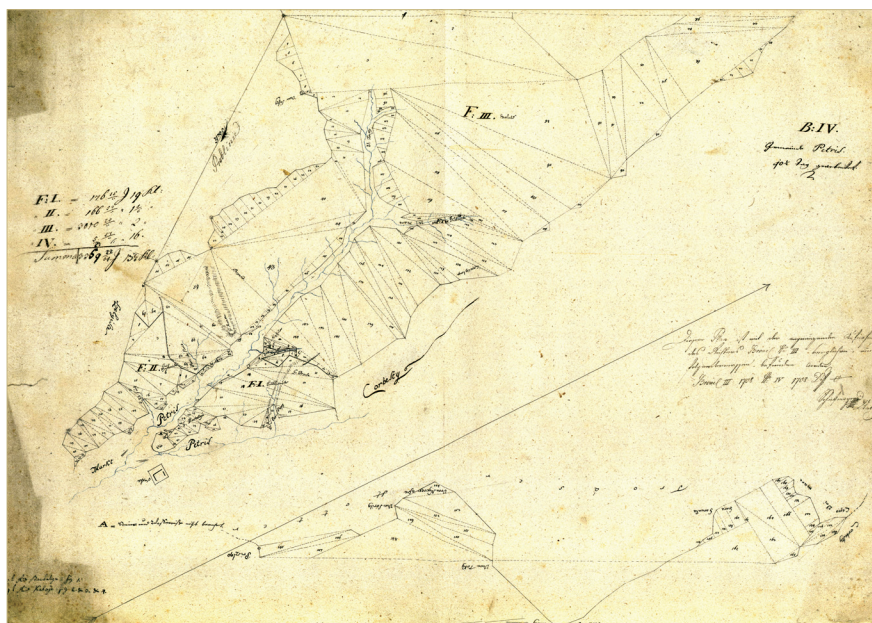
III.

A népszámlálást ellenző, növekvő megyei ellenállástól motiválva II. József 1784 novemberében a magyarországi és erdélyi megyerendszer radikális átalakítását határozta el. A Magyar-Erdélyi Udvari Kancelláriával folytatott viták után a helyi igazgatás új rendszerét Magyarországon 1785-ben, Erdélyben 1786-ban vezette be, és ugyanezt Lombardiában és Osztrák Németalföldön is megvalósította 1786-ban, illetve 1787-ben.¹⁷ Magyarországon (ide értve Horvátországot is) tíz, Erdélyben pedig három kerületet állítottak föl, amelyek élére II. József bizalmi embereket nevezett ki „működő főispán és kerületi biztos” címmel. Nekik rendeltettek alá a kerülethez tartozó megyék, a szabad királyi

¹⁵ Mivel a népszámlálás során nem jegyezték föl a távol lévő nőket és az országból származó jelenlevő idegen nőket, a tényleges keresztény népességet nem lehet teljes pontossággal kiszámítani. Ugyanakkor a távollevők, illetve a jelen levő idegenek aránya nem éri el a népesség 1%-át.

¹⁶ TÓTH ZOLTÁN: Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. *Statistikai Szemle*, 65. (1987) 1:62–86.

¹⁷ Részletesebben I. SZÁNTAY, ANTAL: *Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und den Österreichischen Niederlanden 1785–1790*. Bp., 2005.

■ Petris (Arad megye), Nyugati oldal (Broullion IV), a II. József-kori kataszteri felmérésen (MNL OL, S 77. Nr. 519b/6)

városok és más, korábban autonómiával rendelkező igazgatási egységek.

Az első katonai felmérés térképei alapján az új kerületi igazgatás számára készültek az első, pontos felmérésen alapuló igazgatási térképek.¹⁸ Az egyes kerületek térképeit is elkészítették és az érintett kerületi biztos rendelkezésére bocsátották, nemcsak munkájukat segitendő, hanem hogy a térképeken szükséges javításokat, helyesbítéseket is elvégezzék.¹⁹

II. József igazgatási reformjaival megszűntette a Habsburg Monarchia ezen országainak

és tartományainak különállását. Egységes és egyformán kialakított rendszert alkotott annak érdekében, hogy a rendi, partikuláris érdekeket kikapcsolhassa és biztosíthassa a központi akarat érvényesülését helyi szinten is. A közigazgatási reformnak azonban másik, szintén fontos célja is volt, mégpedig az, hogy az igazgatási rendszer képes legyen pontos információkat gyűjteni helyi szinten és azokat a központba továbbítani. Ezért volt kötelező az új igazgatási egységek vezetőinek – a kerületi biztosoknak Magyarországon, az intendánsoknak pedig

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest (MNL OL), S 12, Div. XI. Nr. 2, digitalizált változat: *A Magyar Országos Levéltár térképtára. II. Helytartótanácsi térképek (1735–1875)*. Bp., 2006(b) (DVD), 23 lapból áll, I. Fodor és Eperjessy vitáját 1929–1930-ban: FODOR FERENC: Magyarország felmérésen alapuló első térképe. *Földrajzi Közlemények*, 57. (1929) 4–9.; EPERJESSY KÁLMÁN: Magyarország felmérésen alapuló első térképe. (Megjegyzések dr. Fodor Ferenc hasonló című cikkére). *Földrajzi Közlemények*, 58. (1930) 150–153.; FODOR FERENC: Válasz Eperjessy dr. megjegyzéseire. *Földrajzi Közlemények*, 58. (1930) 153–156.; Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv, Wien (KA), Kartensammlung, B IX a 528, 43 lapból áll, fényképmásolat: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest (HT), B IX a 1120, digitalizált változat: *Az Osztrák Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia és Magyarország térképei a Hadtörténelmi Térképtárban 1566–1918*. Bp., 2008 (DVD), és mindkét térkép digitalizálva: Jankó 2007, CD melléklet 30/a és 30/b. Egy másik változat 44 lapból áll, amelyek Magyarországot Erdély, a Temesi Bánság és Horvátország nélkül ábrázolják, HT, B IX a 528, digitalizált változat: DVD 2008. Magyarország térképe a kerületi beosztással, Samuel Krieger munkája, MNL OL, S 12, Div. XIII. Nr. 27, digitalizált változat DVD 2006b. Az egyes kerületek térképei ÖStA KA, Kartensammlung, B IX a 641 (Nyitra, Neutra), 671 (Besztercebánya, Neusohl), 627 (Kassa, Kaschau), 636 (Munkács, Munkatsch), 637 (Nagyvárad, Großwardein), 579 és 580 (Temesvár, Temeschwar), 650 (Pest), 621 (Győr, Raab), 645 (Pécs, Fünfkirchen), 850 (Zágráb, Agram), valamint 731 (Fogaras, Fogarasch), 732 (Kolozsvár, Klausenburg), 733 (Nagyszében, Hermannstadt). Fényképmásolatok HT, B IX a 1168 (Nyitra, Neutra), 1170 (Besztercebánya, Neusohl), 627 (Kassa, Kaschau), 636 (Munkács, Munkatsch), 637 (Nagyvárad, Großwardein), 1174 (Temesvár, Temeschwar), 650 (Pest), 621 (Győr, Raab), 645 (Pécs, Fünfkirchen), digitalizált változat DVD 2008. A HT-ben nincs másolat Zágráb (Agram), Fogaras (Fogarasch), Kolozsvár (Klausenburg) és Nagyszében (Hermannstadt) kerületekről.

¹⁹ Erre szolgáltak a térképvázlatok, az úgy nevezett „Punctierungskarten”, JANKÓ 2007, 47.

Lombardiában és Osztrák Németalföldön – területüket rendszeres időközönként beutazni és tapasztalataikról részletes jelentést készíteni.

A kerületi biztosok feladatait II. József nemcsak az általános instrukcióban szabta meg, hanem az egyes kerületekről készült speciális instrukciókban figyelmüket ráirányította a legfontosabb helyi ügyekre és feladatokra. Nem állapítható meg pontosan, hogy ki és milyen források alapján készítette ezt a „*Besondere Beobachtungen*” címet viselő, a helyi ügyekben alapos tájékozottságot mutató iratot.²⁰ Nem zárható ki, hogy a császár személyesen diktálta titkáranak vagy legalábbis tartalmát jelentős részben megszabta.²¹ Valószínűbb azonban, hogy a magyar ügyekért felelős és azokban járatos tanácsadó kapta a feladatot.²² II. József a speciális instrukcióban nem Magyarország átfogó és ugyanakkor részletekbe menő társadalmi-gazdasági és kulturális leírását akarta adni; erre a 35 papírosív nem is lett volna elegendő. De a császár elképzelései természetesen iránymutatásul szolgáltak a kerületi biztosok számára a helyi ügyek alaposabb feltárása és rendszeres időközönként esedékes úti jelentéseik elkészítése során.

II. József, ahogyan már 1771-ben a cseh-morva kerületi vezetőknek is javasolta, előírta a kerületi biztosoknak, hogy kerületüket fél-évente utazzák be, hogy ellenőrizzék az igazgatási ügyeket, megismerjék a helyi hivatalno-

kokat és őket lojális magatartásra ösztönözzék. Tapasztalataikról, a folyó ügyekről és problémákról, valamint megoldási javaslatokról átfogó jelentést (*Bereisungs-Bericht*) kellett a császárhoz felterjeszteniük a Helytartótanácson és az Udvari Kancellárián keresztül. A kerület rendszeres beutazása és a jelentések elkészítése azonban szinte megoldhatatlan feladattá vált a közigazgatási ügyekkel amúgy is túlterhelt kerületi biztosok számára.

A kerületi biztosok így csak vonakodva teljesítették a félévente esedékes úti jelentés kötelezettségét. Hivatali idejének első fél évéről, 1785 második feléről, egyedül Teleki Sámuel számolt be; jelentését a Helytartótanács 1786. április 4-én továbbította a Magyar–Erdélyi Udvari Kancelláriának.²³ A Kancellária a többi jelentés beérkezésére várt, azonban hiába, így közel egy év eltelt, mire 1787. február 15-én a császárnak megküldte Teleki jelentését.²⁴ Eközben a Kancellária és a Helytartótanács is sürgette a többi kerületi biztosi jelentés elkészítését.²⁵ Ennek hatására a legtöbb elkészült és fennmaradt biztosi jelentés 1787 során került az Udvari Kancelláriához, köztük Teleki és Balassa még 1786-ban készített beszámolóival (Teleki már alkancellárként láthatta viszont Bécsben saját jelentéseit).

Összesen 22 kerületi biztosi jelentést sikerült az Országos Levéltárban felkutatni. Egy-egy beszámoló a Nyitrai (Ürményi József, 1787. május 12.), Kassai (Szent-Iványi Ferenc, 1787.

²⁰ A speciális instrukció címe „*Einige besondere Beobachtungen*”, MNL OL, A 39, 1785/6780. fol. 9–44.; tervezet MNL OL, I 50, 1. téka conv. E fol. 26–63.; másolat: ÖStA, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA), Protokolle und Indices der Kabinettskanzlei, Bd. 36. Nr. 276 p. 265–316; A szigorúan titkos speciális instrukciókat Joseph Grossing nyomtatásban nyilvánosságra hozta, l. *Verbesserungsanstalten für das Königreich Ungarn, welche S. Kais. Königl. Majestät in einem an die X Königl. Ungarische Kommissäre eigenhändig erlassenen Befehlsschreiben den 30. März 1785 ertheilt hat.* [Hrg. Franz Rudolph Grossing]. In Deutschland, 1785; vö. WANGERMANN, ERNST: Eine erlaubte Kritik an Joseph II., Die Unwahrscheinlichkeiten von Joseph Grossing. *Miscellanea fontium historiae europaeae, Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk.: KALMÁR JÁNOS. Bp., 1997. 258–269.; ezen instrukciók tartalmát már többen ismertették: HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország történelme, új dolgozat.* 1–8. köt. 2. kiad. Pest, 1871–1871, 7. köt., 585.; MARCZALI 1882–1888, 2. köt., 461–468.; BALLAGI GÉZA: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig.* Bp., 1888. 234., HAJDU LAJOS: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon.* Bp., 1982. 209–220.

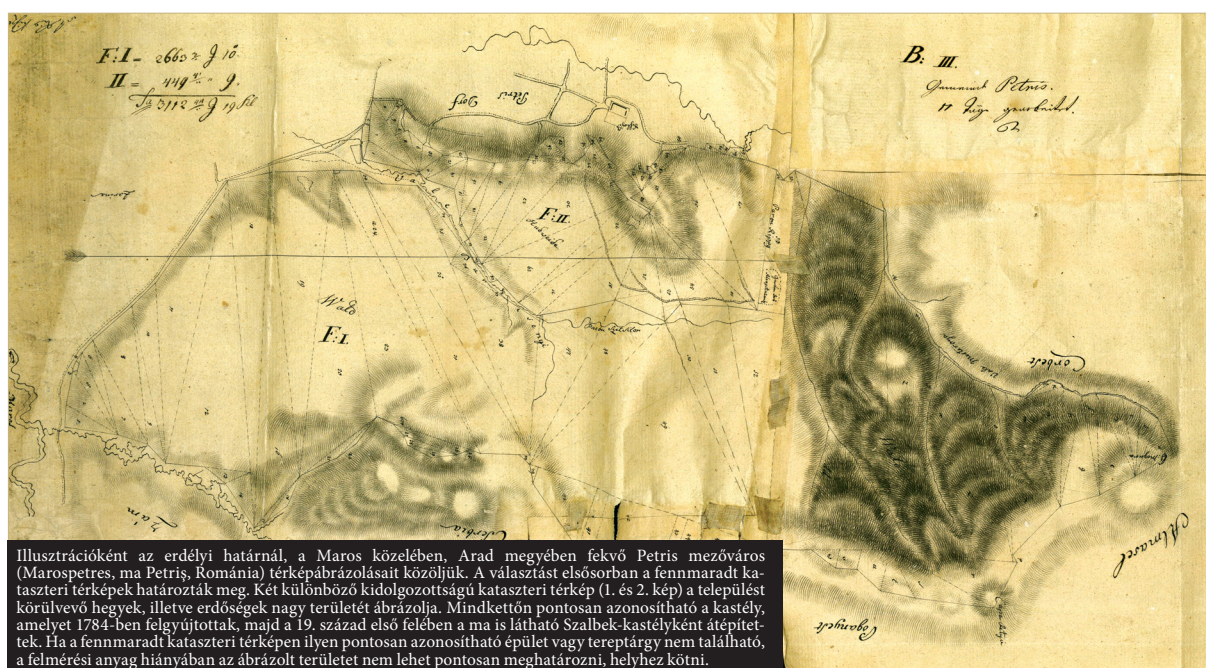
²¹ HORVÁTH 1871–1873, 7. köt. 585.

²² A „*Besondere Beobachtungen*” tervezetében több utalás található arra, hogy Ürményi József jelentős szerepet kapott a szöveg elkészítésében. BALLAGI 1888. 234. a „*Verbesserungsanstalten*” általa használt példányának egyik lapszéli megjegyzése alapján Ürményit tartja a speciális instrukciók szerzőjének.

²³ MNL OL, C 53 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum publico-politicum. 1786/205.

²⁴ MNL OL, A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratrúrája, Acta generalia (= A 39). 1787/2405.

²⁵ MNL OL, C 44 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Departamentum politicum comitatum (= C 44). 1787/141. pos. 1–20. fol. 1–19.

Illusztrációként az erdélyi határnál, a Maros közelében, Arad megyében fekvő Petris mezőváros (Marospetros, ma Petris, Románia) térképábrázolásait közöljük. A választást elsősorban a fennmaradt kataszteri térképek határozták meg. Két különböző kidolgozottságú kataszteri térkép (1. és 2. kép) a települést körülvevő hegyek, illetve erdőségek nagy területét ábrázolja. Mindkettőn pontosan azonosítható a kastély, amelyet 1784-ben felgyújtottak, majd a 19. század első felében a ma is látható Szalbek-kastélyként átépítették. Ha a fennmaradt kataszteri térképen ilyen pontosan azonosítható épület vagy tereptárgy nem található, a felmérési anyag hiányában az ábrázolt területet nem lehet pontosan meghatározni, helyhez kötni.

- Petris (Arad megye), Keleti oldal (Broullion III), a II. József-kori kataszteri felmérésen (MNL OL, S 77. Nr. 519b/7)

június 20.) és Temesvári (Bachó János, 1787. április 22.) kerületből, két-két beszámoló a Munkácsi (Révay Simon, 1786. augusztus 8. és Rosenfeld András, 1788. január 28.) és Pesti (Majláth József, 1787. július 7. és Almásy Pál, 1787. szeptember 8.) kerületből, valamint három a Győri kerületből (Győry Ferenc, 1787. május 1. és december 20., valamint 1788. február 7.). A Nagyvárad kerületből Teleki három, Haller József pedig egy jelentést írt, a Zágrábi kerületből pedig Balassa Ferenc 1788 végéig összesen öt jelentést készített. A Pécsi kerületről úti jelentés tulajdonképpen nem készült,

azonban Széchényi Ferenc a kerület megyéiről részletes latin nyelvű leírásokat készített.²⁶

A kerületi biztosok instrukciójában II. József kilátásba helyezte, hogy az úti jelentések elkészítéséhez kérdések sorát állíttatja össze, amelyet már 1784-ben kiadott a cseh kerületi vezetőknek is.²⁷ A kerületi biztosok valóban használtak kérdéskatalógusokat a jelentések összeállításához; Széchényi például 397 kérdést állított össze Baranya megye leírásához.²⁸ Az Udvari Kancellária azonban úgy vélte, a speciális instrukció helyettesítheti a kérdéseket,²⁹ majd egy évvel később, 1786. március

²⁶ A kerületi biztosok jelentéseinek kiadásán dolgozom, az anyag a Helytartótanács és a Kancellária levéltárában található. Balassa első három jelentésének eredetije nem található, csak az arról készült hivatali összefoglalók, utolsó két jelentésének pedig tervezetét leltem meg a Balassa család levéltárában. Széchényi leírása Baranya megyéről „Descriptio phisico-politico topographica Comitatus Baranyensis, vol. I–IV” címen: Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK) Kézirattár, Fol. Lat. 289; átírását Josef Wolf (Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen) elkészítette; I. még TABA ISTVÁN: A szentlőrinci járás falusi társadalma és gazdasági élete II. József korában. *Történeti statisztikai tanulmányok* 1. Bp., 1975. 129–230. Hasonló leírások a Pécsi kerület más megyéiről: OSZK Kézirattár, Fol. Lat. 296 (Tolna és Verőce), Fol. Lat. 298 (Somogy), Fol. Lat. 1079 (Szerém).

²⁷ BEIDTEL, IGNAZ: *Geschichte der österreichischen Staatsverwaltung 1740–1848*. Hrsg.: HUBER, ALFONS. Bd. 1., 1740–1792. Bd. 2., 1792–1848. Innsbruck, 1896–1898. Bd. 1, 459–469.

²⁸ Széchényi instrukciói és kérdései kerülete megyéinek leírásához, MNL OL, A 39. 1785/10171; TABA 1975, 179–198. Kezdetben Széchényit zágrábi kerületi biztosnak jelölték, és már akkor foglalkozott kérdések összeállításával, „Consignatio questionum idealium cognoscendi Districtum Zagrabiensem per C. Franciscum Széchényi confecta.” s. dat. et sign. [1785] tervezet latinul és németül, MNL OL, P 623 Családi fondok, levéltárak, Széchényi család levéltára, Törzslévltár. I. köt. 12. sz. / I. cs. 10. sz. fol. 1–9. (93. cs.)

²⁹ MNL OL, A 39. 1785/6780. fol. 7.

6-án felvetette, hogy a kerületi biztosok számára készüljön jelentésminta. Mivel a császár ez ügyben nem foglalt állást, a Kancellária 1787 februárjában, miközben Teleki első jelentéséről összefoglalót készített, úgy döntött, csak a többi úti beszámoló ismeretében határozza meg azokat a kérdéseket, amelyekre a kerületi biztosoknak jelentésükben kötelező választ adniuk.³⁰

Az egységes jelentésminta végül 1787 novemberében készült el.³¹ A kerületi biztosoknak ezután évente egyszer kellett kerületüket beutazniuk és arról jelentést felterjeszteniük. Az információk gyűjtésében az alispánok és a szolgabírók kötelesek voltak közreműködni, a szolgabírók járásukról az alispánnak, az alispán pedig a megyéről a kerületi biztosnak készített jelentést. Az alispánok és szolgabírók a kerületi biztos útmutatásai szerint készítették jelentéseiket. A kerülethez rendelt kamarai adminisztrátorokat és tankerületi igazgatókat is felszólították, hogy információkkal segítsék a kerületi biztosokat.³² A kerületi biztosoknak ezek alapján kettős jelentést kellett összeállítaniuk, egyrészt a kerület topográfiai-statisztikai leírását, amelyhez a kerület térképét (*Idealkarte* vagy *Statistische Karte*) is csatolniuk kellett, másrészt az úti beszámolót, amelyben a legfontosabb ügyeket és a közigazgatási ügyintézkést kellett ismertetniük.

A térképek,³³ amelyeket a Helytartótanács és a Hajózási Igazgatóság (*Navigations Direction*) iránymutatásai alapján kézzel rajzoltak,³⁴ ábrázolják a kerület közigazgatási egységeit (megyék, járások), a kerületi biztos és a megyék székhelyét, a szabad királyi városokat és a mezővárosokat, valamint minden olyan települést, ahol közintézmények (bíróság, só- és harmincadhivatal, iskola) működnek, ahol katonaság állomásozik és ahol jelentősebb „gyá-

rak” üzemelnek, továbbá a kamarai birtokok központjait, a főpapi székhelyeket és az aranymosó helyeket. A térképek ábrázolják a posta- és kereskedelmi utakat is, valamint az ezek mentén fekvő jelentősebb településeket. A hajózható folyók, kő- és fahidak, gázlók, valamint a folyók mentén található jelentősebb települések szintén ábrázoltak. Bár igazgatási térképekről van szó, a nagyobb tavakat, mocsarakat, erdőket és hegyeket is berajzolták.

A statisztikai leírásban a kerületi biztosnak az 1784–85-ben végrehajtott népszámlálás adatait és a népesség aktuális évre kiszámított nagyságát, valamint a kerület területének számított méretét kellett megadnia. Adatokat kellett szolgáltatnia a hadi- és háziadó (*Militär- und Domestikal-Kontribution*) nagyságáról 1784/85 és 1787/88 vonatkozásában, valamint az esetleges elmaradásokról. Becslést kellett adnia a népesség anyanyelvi és vallási arányairól. Települések vagy kistérségek szerint ismertetnie kellett a legfontosabb gazdasági tevékenységeket és a népesség életszínvonalát. A szükségűtől, éhínségtől veszélyeztetett településeket külön ki kellett emelnie. Meg kellett neveznie azon településeket, ahol a népesség szorgalmas, engedelmes és erkölcsös, illetve azokat, ahol éppen ellenkezőleg, a népesség erkölcstelen, ahol az iszákosság, lopás és lustaság általánosan elterjedt. Adatokat kellett adnia arról, hogy a kerület mely részein uralkodó a nagybirtok és hol jellemzőbbek a kisbirtokok. A legfontosabb gabonaraktárakról és gabonaárakról, valamint a szabad királyi városok költségvetéséről és polgárainak számáról ugyancsak adatokat kellett gyűjtenie és szolgáltatnia.

A statisztikai-topográfiai leírást követte az úti jelentés, amelynek két részből kellett állnia. Az első részben a kerületi biztosnak 11 pontban

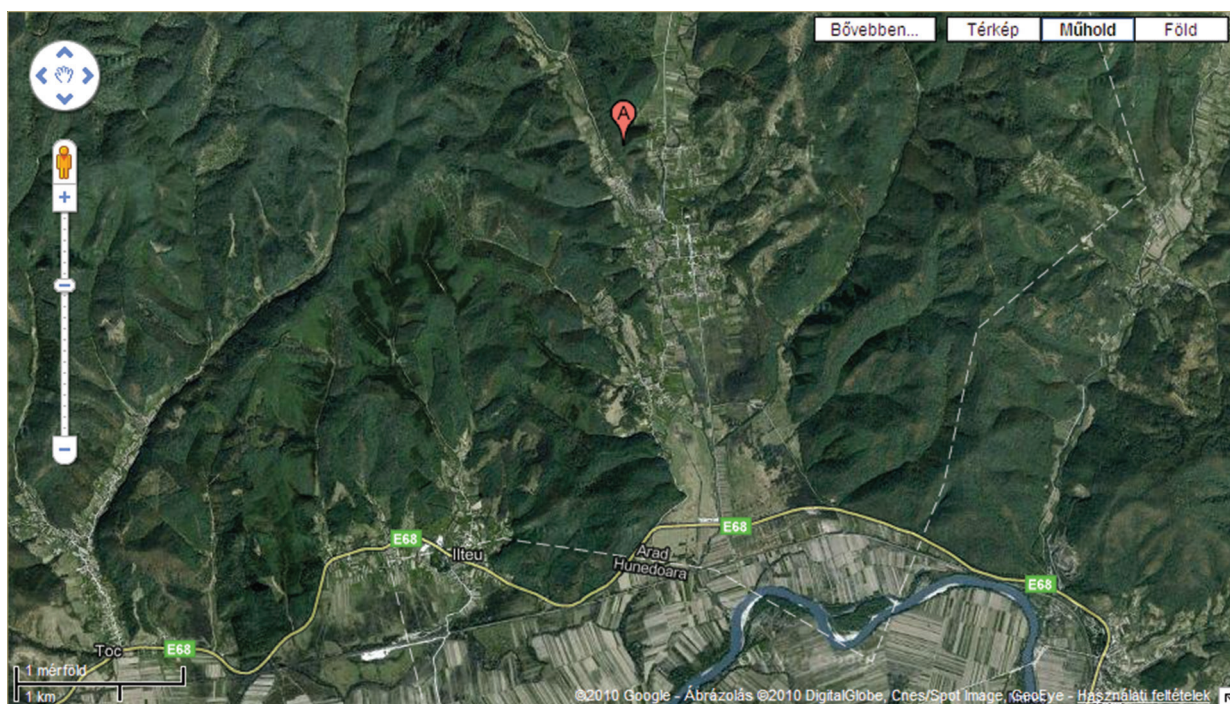
³⁰ MNL OL, A 39. 1787/2405.

³¹ MNL OL, A 39. 1787/15897; MNL OL, C 44. 1787/141 pos. 100–101.

³² MNL OL, C 44. 1787/141 pos. 103.

³³ Győri kerület, MNL OL, S 12. Div. XI. Nr. 33., Nr. 55/1., Nr. 55/2.; Kassai kerület, csak utak, Uo. Nr. 46.; Besztercebányai kerület, Uo. Nr. 110/a., Nr. 110/b.; Nagyváradi kerület, Uo. Nr. 123. és Div. XIII. Nr. 258.; Munkácsi kerület, Uo. Nr. 127.; digitális változatok DVD 2006b. Zágrábi kerület, MNL OL, S 70 Vegyes kéziratos térképek, Nr. 49.

³⁴ A Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária (Wien, 28. Február 1788) és a Helytartótanács (Buda, 11. April 1788) levelei, MNL OL, C 44. 1787/141. pos. 131–132.

■ Petris (Arad, Románia) mai nézete a Google Maps szerint

a kerület ügyeit és problémáit kellett leírnia – a vallási kérdésektől kezdve a kereskedelmen és a közbiztonságon át az utak állapotáig. A második részben a közigazgatás menetéről, működéséről, a hivatalnokokról és a hivatalnokutánpótlásról kellett beszámolnia.³⁵ A jelentés célja volt, hogy a központi kormányzat pontosabb és alaposabb információkhoz jusson, hogy az egyes kerületek – régiók – helyzetének összevetésével érvényes reformintézkedéseket dolgozhasson ki. A jelentésekben tehát nem a kurrens igazgatási ügyeket kellett ismertetni, amelyekkel a dikasztériumok amúgy is szembesültek, hanem általánosabb kérdéseket és problémákat, amelyeket esetenként konkrét példákkal is lehetett illusztrálni. A jelentéseknek tehát évről évre pontos adatokat kellett

szolgáltatnia a helyi problémákról, a közügyek javulásának vagy éppen romlásának okairól, és ezáltal segíteniük a központi kormányzatot, hogy az élet minden területét célirányos intézkedésekkel irányíthassa és ellenőrizhesse.

A jelentésminta alapján 1788 végén csak négy kerületi biztos készített jelentést, Balassa a Zágrábi, Haller a Nagyvárad, Prónay a Besztercebányai és Rosenfeld a Munkácsi kerületről.³⁶ Ahogyan az ország közvéleményében, úgy a megyei hivatalnokok, de még a kerületi biztosok körében is növekedett az elégedetlenség II. József kormányzatával szemben. Kevesen maradtak 1788 végére, akik feltétlenül követték a császárt, akik a központi kormányzattól érkező egyre több feladatot valóban el akarták és tudták is végezni. Míg

³⁵ A jelentés beosztása: *I. Teil*: 1. Religion, a) Römisch-katholische, b) Tolleranz, c) Sittlichkeit; 2. Erziehungsanstalten; 3. Volksmenge; 4. Polizey; 5. Allgemeine Sicherheit; 6. Kontribution; 7. Urbarialgegenstände; 8. Nationalindustrie, a) Manufakturen, b) Viehzucht, c) Ackerbau; 9. Strassen- Wasserbau und öffentliche Gebäude; 10. Kommerz; 11. Städte. *II. Teil*: 1. Visitation; 2. Amtshandlung; 3. Vereinfachung der Geschäfte; 4. Gebrauch der deutschen Sprache in Geschäften; 5. Nachwuchs tüchtiger Comitatsbeamten; 6. Eigene Amtsverrichtung, MNL OL, C 44. 1787/141. pos. 100. Nr. 1.

³⁶ Rosenfeld is készített jelentést 1788-ról, és felterjesztette a Helytartótanácsnak, azonban visszakérte, amikor értesült a jelentési kötelezettség megszűnéséről, MNL OL, C 44. 1789/168.

például a Nagyváradi kerületben Beliczay József, Arad megye alispánja és Vay József, Szabolcs megye alispánja részletes jelentésekkel segítették a kerületi biztos munkáját,³⁷ számos magyarországi megye alispánja és szolgabírája a jelentési kötelezettség elhalasztását vagy éppen megszüntetését kérte a török háború miatt megnövekedett hivatali feladataira hivatkozva.³⁸ Szepes és Sáros megye alispánjai 1788 végén és 1789 elején Szent-Iványinak, a Kassai kerület biztosának részletesen ecsetelték a katonaság ellátása, a szállítás és újoncozás miatt megnövekedett feladataikat.³⁹ Ilyen körülmények között sem nekik, sem pedig szolgabíráiknak nincs arra idejük, hogy megfelelő gondossággal elkészítsék az esedékes jelentést – írták. Szent-Iványi támogatta alispánjai kérését.⁴⁰ Az Udvari Kancellária igyekezett mérlegelni az érveket, amikor az ügyet a császár elé vitte.⁴¹ Egyrésztől – vélte a Kancellária – a jelentéseknek csak az olyan ügyekről kell szólnia, amelyekről a központi kormánynak háborútól és békétől függetlenül feltétlenül tudomást kell szereznie, és már amúgy is könnyebbés, hogy csak évente kell a jelentést elkészíteni. A Zágrábi, Pécsi és Temesvári kerületek biztosainak több oka lenne ilyen kérést megfogalmazni a háború miatt megsokasodott feladatokra hivatkozva. Másrésztől azonban hamarosan más kerületek biztosai is előállhatnak ilyen halasztó kéréssel – állt a Kancellária a Helytartótanács véleménye mellé –, és mivel a háború valóban sok rendkívüli

feladatot ró a helyi igazgatásra, előfordulhat, hogy éppen ezek a fontos feladatok hátrányt szenvednek a jelentésírás miatt. II. József rezignáltan elfogadta a Kancellária javaslatát. Be kellett ezáltal vallani, hogy valóban választás elé került: a helyi igazgatás újonnan felállított rendszere az átfogó és radikális belső reformok eszköze vagy pedig a hadisikerek és a külpolitikai célok szolgálója legyen-e. A jelentési kötelezettség megszüntetéséért azonban II. József már nem kapott köszönetet. Mikor erről a döntésről Győry Ferenc, a Győri kerület biztosa tudomást szerzett, szemrehányásokkal teli levelet írt a Helytartótanácsnak. A jelentési kötelezettséget már régen meg kellett volna szüntetni – írta –, úgy a körülményes irkálás miatt nem szenvedtek volna hátrányt a fontos igazgatási ügyek.⁴² Prónay, a Besztercebányai kerület biztosa pedig további könnyítésért folyamodott, kérve, hogy az alispánokat is mentesítsék a megye beutazásának kötelezettsége alól, mivel az ügyek az kívánják, hogy folytonosan székhelyükön tartózkodjanak.⁴³

Ezáltal véget ért a hatalmas munka, amely az ország állapotának és a közigazgatási ügyek felmérésére irányult. Nem készült kerületi biztos jelentés 1789-ben, és a császár az 1788-ról szóló jelentéseket sem követelte már. De mégis hatalmas anyag gyűlt össze, amelyből az utódok válogathattak, mint például Schwartzner Márton, aki közismert statisztikai munkájához forrásként felhasználta a kerületi biztosok jelentéseit.⁴⁴

³⁷ Beliczay József jelentése, Arad, 14. Dezember 1788, MNL OL, C 44. 1789/108. fol. 137–169 és mellékletek; Vay József jelentése, Nagykálló, 8. Oktober 1788, MNL OL, C 44. 1789/108. fol. 117–132. és mellékletek.

³⁸ Már egy évvel korábban, pl. Nagy Sándor, Sopron megye alispánja, 28. Dezember 1787, MNL OL, C 44. 1787/141. pos. 93. fol. 420–421.

³⁹ Horváth-Stansith Imre, Szepes megye első alispánja és Almássy Lajos levele Szent-Iványi Ferencnek, Leutschau, 31. Dezember 1788, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 1; Manigay Pál Tádé, Sáros megye első alispánjának levele Szent-Iványi Ferencnek, Eperjes, 6. Januar 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 3–4.

⁴⁰ Szent-Iványi Ferenc levele Gr. Zichy Károlynak, a Helytartótanács elnökének, Kaschau, 10. Januar 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 5–6.

⁴¹ Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária II. Józsefnek, Wien, 19. februar 1789, MNL OL, A 39. 1789/2968.

⁴² Győry Ferenc a Helytartótanácsnak, Raab, 27. März 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 15–16.

⁴³ Prónay László a Helytartótanácsnak, Neusohl, 27. April 1789, MNL OL, C 44. 1789/65. fol. 17.

⁴⁴ MARTIN SCHWARTZNER: *Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch.* Theil 1–2, 2. Aufl. Ofen, 1809–1812. Theil I, 14.

IV.

Magyarországon az első kataszteri felmérés II. József rendelkezései alapján 1786 és 1789 között zajlott.⁴⁵ A józsefi kataszter célja a fiziokrata elméleten alapuló, jelentős adóreform előkészítése volt. Az adóalap megállapítása miatt volt szükség minden földbirtokos termőterületének felmérésére és a hozamok megállapítására. Bonyolult ellenőrző rendszer biztosította, hogy a kataszteri felmérés pontos adatokat eredményezzen. A józsefi kataszter egyedülálló volt, mivel a kora újkorban ez volt az egyetlen olyan felmérés, amely az ország egész területére (ide értve Horvátországot és Erdélyt is) kiterjedt és pontos mérési adatokat eredményezett. Ugyancsak első ízben mérték föl a nemesség allodiális földjeit. Ez erősen motiválta az adómentességét és jövedelmeit féltő nemességet, hogy ellenezze a kataszteri felmérést. Bár 1790-ig sikerült végrehajtani a felmérést, az adóreformra már nem ke-

rült sor, és a felmérés dokumentumai II. József halála után nagyjából megsemmisültek.⁴⁶

Történészek hosszú ideig úgy tartották, hogy az egész anyag elveszett.⁴⁷ Azonban családi, városi és megyei, valamint egyházi levéltárakban jelentős mennyiségben maradtak fent ezzel kapcsolatos források. Dávid Zoltán, aki alapos kutatásokat végzett e téren, 259 településre vonatkozóan talált felmérési adatokat különböző levéltárakban.⁴⁸ Ezt a listát azóta még néhány településsel bővíteni lehetett, és szisztematikus levéltári kutatások további forrásokat tárhatnának föl, különösen a bécsi, horvátországi, romániai és szlovákiai levéltárakban. A teljesség azonban reménytelen, de a fennmaradt források Magyarország különböző régióiban fekvő települések részletes mikroelemzését lehetővé teszik.⁴⁹ A szórva nyos adatközlések és feldolgozások beépülhetnek a 18–19. századi gazdaságtörténeti elemzésbe, módosítva a kialakult felfogást.⁵⁰

⁴⁵ Alapos tanulmány angolul DICKSON, P. G. M.: Joseph II's Hungarian Land Survey. *English Historical Review*, 106. (1991) 611–634.; európai összehasonlításához l. *De l'estime au cadastre en Europe, L'époque moderne, Colloque des 4 et 5 décembre 2003*, Ed.: TOUZERY, MIREILLE. Paris, 2007.

⁴⁶ MITROFANOV 1910. 646–647.; szintén idézi ROZDOLSKI, ROMAN: *Die grosse Steuer- und Agrarreform Josefs II. Ein Kapitel zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte*. Warszawa, 1961. 28–29. Korai ismeret az erdélyi felmérésről, F[RIEDENFELS], E[UGEN] VON: Uebersicht der Josephinischen Grundausmessung in Siebenbürgen in den Jahren 1786–1790. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 2. (1845) 139–144. A józsefi kataszter levéltári anyagait 1850-ben keresték, és részben meg is találták, FÖGLÉIN ANTAL: A Conscriptio Josephina sorsa. *Levéltári Közlemények*, 9. (1931) 112–126. A levéltári anyag nagy része a 19. század végén selejtezéssel tűnhetett el, mint pl. Kecskeméten, FÖRDÖS LÁSZLÓ: *Kecskemét települési és gazdaságföldrajzi képe a XVIII. század végén*. Kecskemét, 1934. 8–9. A Fördös által feldolgozott levéltári anyag elpusztult, amikor a II. világháborúban a kecskeméti levéltár teljesen megsemmisült. MORVAY PÉTER: Egy kiaknázatlan helytörténeti forrás: a II. József-féle országos kataszteri földmérés. *Hungarológiai napok*. Szerk.: SZALAY LÁSZLÓ. Szombathely, 1986. 171–186. [másodközlés *Honismeret*, 14. (1986) 4:16–21.], 172.

⁴⁷ Ezt a véleményt erősítették a legkülönbözőbb levéltárakból kapott negatív válaszok Fördös körkérdésére, FÖRDÖS LÁSZLÓ: *A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon*. Szeged, 1931. 66.

⁴⁸ DÁVID ZOLTÁN: Magyarország első kataszteri felmérése (1786–1789). Forrástanulmány. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1960. Bp., 1960. (Történeti Statisztikai Kötetek). 33–58.

⁴⁹ Kecskemét, Rezi, Pécs, Jászkisér és Csongrád anyagairól készültek tanulmányok, FÖRDÖS 1934; SÁNDOR PÁL: Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében (1789–1853). *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1960. Bp., 1960. 59–85.; DÁVID ZOLTÁN: Pécs város népessége és mezőgazdasága II. József korában. *Baranyai Helytörténetírás*. Pécs, 1968. (A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve). 75–114.; DÁVID ZOLTÁN: Adatok Jászkisér mezőgazdasági viszonyairól az első kataszteri felmérés alapján. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, Szolnok, 1978. 19–72.; KRUSZLICZ ISTVÁN: Csongrád város mezőgazdasága és lakosainak helyzete II. József kataszteri földmérés tükrében. *Tanulmányok Csongrád Megye Történetéből*, 13. köt., Szeged, 1988. 17–46.

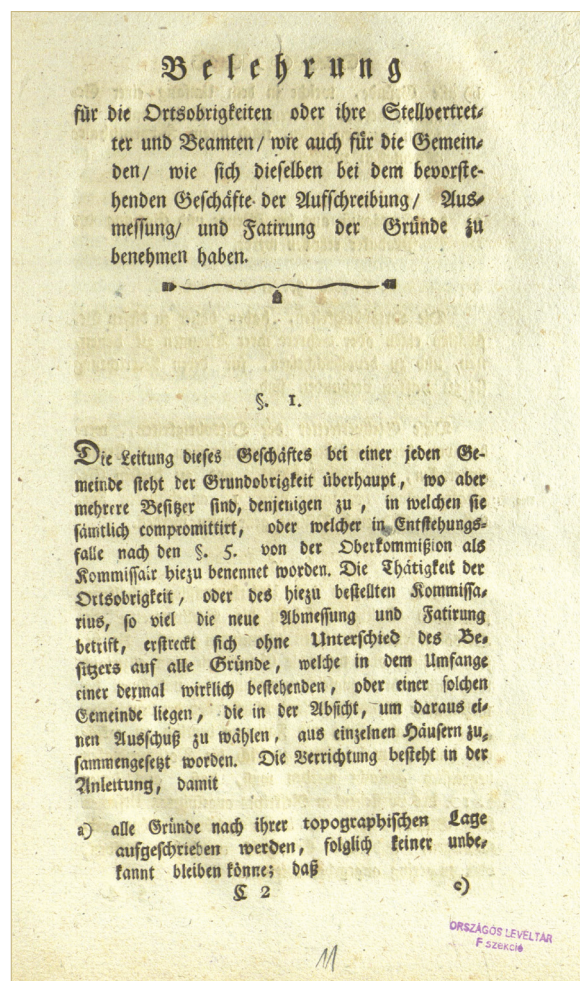
⁵⁰ HORVÁTH SÁNDOR: Pestvármegye 1789. évi kataszteri földmérése. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 8. (1901) 2:62–114., 3:166–177.; IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ: Az 1786. évi kataszteri felmérés Zalavármegyében. *Földrajzi Közlemények*, 67. (1939) 4:330–342.; ECKHART FERENC: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Bp., 1958; SÁNDOR PÁL: *A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához, 1786–1853*. Bp., 1961; JÁNOS VARGA: *Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767–1849*. Bp., 1965; DÁVID ZOLTÁN: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789. *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1965–66. Bp., 1968(a). (Történeti Statisztikai Kötetek). 99–141.; DÁVID ZOLTÁN: A paraszti gazdálkodás mérlege (Bihar megyei adatok 1789-ből). *Agrártörténeti Szemle*, 11. (1969) 128–159.; WELLMANN IMRE: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp., 1979; KRUSZLICZ ISTVÁN: *Algyő bevallási könyve és Makó egyéni birtoklapjai a II. József-kori kataszteri felmérésből. Levéltári Szemle*, 37. (1987) 4:44–50.; DÓKA KLÁRA: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Bp., 1997.

„Hogy az Adózásnak igaz és egyenes módja, mely által a közönséges terhek egy igaz jó egyenlőség szerént elosztatnak, leg többet használ a közönséges boldogságnak előmozdítására; ellenben pedig az azon Adózásnak igazságtalan s törvénytelen fel osztása, a földművelését, s szorgalmatosságát el fojtya, és a Népnek szaporodását akadályoztatta, kétség kívül vagon.”

Így szól a kataszteri felmérésről szóló, 1786. február 10-én kelt, és több nyelven (németül, latinul, magyarul) kiadott rendelet első mondata.⁵¹ A rendelet 10 paragrafusból áll, azonban 42 paragrafust tartalmazó „*Instructio avagy Oktatás*” is tartozik hozzá, amely a végrehajtást részletesen szabályozta.

A felmérés célja az adóalap meghatározása volt. Ennek érdekében a rendelet büntetlenséget ígért azoknak, akiknél a felmérés során fény derült volna arra, hogy birtokát az adózás elől eltitkolta. Az azonban, aki a kataszteri felmérés során hamis adatokat közölt, kemény büntetésre számíthatott, miközben az őt feljelentőt jutalmazták volna. Az egyes települések területén a felmérés a földesúr vagy tiszttviselői vezetésével zajlott a községi bíró, az esküdtek és a helyi viszonyokat jól ismerő, hat választott képviselő közreműködésével. A választott képviselők között a kisebb földesurak parasztjai is képviselést kaptak. Természetesen a tagoknak pártatlanul kellett eljárniuk. A községi bizottságokat a megyében létrehozott albizottság (*Al Commissio*) irányította és ellenőrizte. A megyei albizottságok pedig a kerületben létrehozott és a kerületi biztos elnöklete alatt működő főbizottságnak (*Fő Commissio*) voltak alárendelve. Ezzel az újonnan felállított helyi közigazgatási egység, a kerület olyan hatalmas feladatot kapott, amely fennállása végéig, II. József haláláig elfoglalta.

A felmérés két fontos részből állt, mégpedig egyrészt a terület felméréséből, másrészt a hozamok és jövedelmek meghatározásából.

■ A kataszteri felmérés végrehajtásához kiadott instrukció („Oktatás”) német nyelvű változata. Az instrukció német, magyar és latin nyelvű változata a www.catastrum.hu oldalon elérhető.

A terület felméréséhez a település területét szakaszokra (*szakasztás, Ried*) osztották, és azon belül a telkeket, illetve parcellákat topográfiai sorszámmal látták el. A település első szakasza mindig a település belterülete volt, ahol a házak és belső telkek helyezkedtek el. Mivel a házakat már a népszámlálás során megszámozták, ezeket a házszámokat ismét használhatták a birtokosok lakhelyének pontos azonosítására. A felméréskor a helyi mértékegységeket is használhatták, de az eredményeket át kellett számí-

⁵¹ A rendelet és a tanítás nyomtatott változata németül és latinul, MNL OL, C 88. 1786/1. pos. 2. Magyar nyelvű változatából részletek: „*Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?*”, 17. és 18. századi magyar nyelvű gazdasági irodalom. Szerk.: BEKKER ZSUZSA. Bp., 2008. 220–224. Széchényi Ferenc példánya alapján, OSZK, 501. 644.

tani az egész Habsburg Monarchiában immár egységes területmértékre, az 1600 négyszögöl nagyságú osztrák vagy bécsi holdra. Így keletkezett a kataszteri hold mértékegysége, szemben az országban használatos, általában 1200 négyszögöl nagyságú magyar holddal szemben. A szabálytalan alakú parcellák felméréséhez az albizottság mérnököket biztosított, de az instrukció is elegendő példát és rajzot tartalmazott a bonyolultabb feladatok megoldására. A mezőgazdaságilag nem használható földterületeket (sziklák, utak, beépített területek) ugyan pontosan nem mérték föl, de megnevezték és nyilvántartásba vették.

A termés nagyságát a birtokosnak kellett bevallania. Az örökös bérletbe adott földeket a bérlő neve alatt írták össze. A táblázatokban külön oszlopot kaptak a szántóföldek, rétek, szőlők és erdők. A másképpen hasznosított területeket ezekhez számolták. Például a halastavak hozamát a szántóföldekhez, a kertek, a gyümölcsösök és a legelők hozamát a rétekhez írták. Ilyen esetekben a hozamokat a helyi árak alapján hasonlításal (*parificatio*) állapították meg. A szántóföldek esetében a búza, a rozs, az árpa és a zab termését kellett megadni az utolsó kilenc év termésátlaga alapján. Ha más növényt, például kukoricát termeltek, ismét hasonlításal számították a termést.

A parcellák felmérésének befejeztével a földesúr tisztjei készítették el a település összes parcellájának adatait tartalmazó bevallási könyvet (*Liber fassionalis, Fassions-Buch*).

A munka lezárása előtt ellenőrizték az adatokat (*controllaria*), és az elmúlt kilenc év árai alapján meghatározták a helyi és a piaci átlagárakat. A bevallási könyvet a földesúr tisztje, a község bírása és esküdtjei aláírták, majd a bíró őrizetére bízta, ahol bárki beletekinthetett.

A kataszteri felmérés végrehajtásáról, az adminisztratív vonatkozásokról bőven maradtak fenn levéltári források: a megyei albizottságok, a kerületi főbizottságok anyagai legtöbb esetben megőrződtek, és az országos, illetve központi kormányzatszervek levéltárai, mindenekelőtt a bécsi Udvari Kamara Levéltára (*Hofkammerarchiv*) bőséggel tartalmaznak vonatkozó forrásokat.⁵²

Fontos kiemelni, hogy a kataszteri felmérés, ahogyan a népszámlálás sem valósulhatott volna meg az új kerületi igazgatás, illetve annak vezetői, a kerületi biztosok nélkül. Ugyanakkor a bécsi központi igazgatás a cseh–osztrák örökös tartományokban folyó kataszteri felmérés során bőséggel szerezhette tapasztalatokat, amelyek megkönnyítették ugyanezen feladat magyarországi végrehajtását. Az egységes és szabályszerű eljárás érdekében a fő- és albizottságok tagjait 1786 tavaszán Budára rendelték, és többnapos oktatásban részesítették.

A magyarországi munkálatok megkezdésére a cseh- és morvaországi felméréseket elvégző civil, majd katonai mérnökök is érkeztek. A nagyszámú külföldi mérnök magyarországi jelenlétét különösen érdekes lenne a társadalom- és mentalitástörténet, valamint a tech-

⁵² ÖStA, Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien (FHKA), Österreichisches Kamerale, Steuerregulierungs-Hofkommission (<http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2063>) négy nagy állag: 1. „Geschäftsbücher” 12 kötet, 2. „Akten” 121 csomó, 3. „Summarien” 85 kötet, 4. „Ungarische, siebenbürgische, banatische und kroatische Grundsteuer-Regulierungs- und Landesvermessungsakten” 93 csomó, valamint FHKA, Ungarisches Kamerale, „Ungarische, siebenbürgische, banatische und kroatische Grundsteuerregulierungs- und Landesvermessungsakten” (<http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2089>) egy sorozat. L. még LEBEAU, CHRISTINE: Les cadastres des Habsbourg d’Autriche, État de conservation dans les fonds d’archives de l’administration centrale à Vienne. TOUZERY 2007. 491–492. Régi, kéziratos mutató a Magyarországot érintő dokumentumokról a bécsi Udvari Kamara Levéltárából: Hofkammerarchiv (HKA), 42, „Josephinische Steuerregulierung” (azonos ezzel a Steuerregulierungs-Hofkommission, Akten), MNL OL, E 239 Magyar Kamara Archivuma, A bécsi Udvari Kamara levéltárában őrzött segédkönyvek és iratok másolatai, 26. köt. pag. 5–47. Számos dokumentum a Magyar–Erdélyi Udvari Kancellária aktái között (MNL OL, A 39). Speciális állagok is fennmaradtak, így „Dimensionale” címen a Helytartótanács (MNL OL, C 88) és a Magyar Kamara (MNL OL, E 123) Levéltárában, valamint több kerületi főbizottság (Steuerregulierungs Ober Commission) iratai, Pécs (MNL OL, E 318), Nagyvárad (MNL OL, E 319), Kassa (MNL OL, E 320), Nyitra (MNL OL, E 321), és a Győri kerület biztosának „leveleskönyve” (MNL OL, C 147). DÁVID ZOLTÁN: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 9. (1970) 71–83.

nikatörténet (például a *technology transfer*) szempontjából is vizsgálni.⁵³

Fontos azt is kiemelni, hogy a kataszteri felmérés során a földeken éppúgy, mint az íróasztalok mellett a helyi hivatalnokok, mérnökök és urasági tisztek nap mint nap együtt dolgoztak a falusi képviselőkkel, és a hatalmas feladatot együtt oldották meg. Eközben – szintén fontos

mozzanat! – a falusiak új szerepeket is gyakorolhattak, amennyiben sok esetben talán első ízben volt arra alkalmuk, hogy az adatok ellenőrzése során öntudattal lépjenek föl és érvényesíthessék érdekeiket.

A kataszteri felmérés során minden településről az alábbi 11-féle dokumentumot állították össze.⁵⁴

1. Községi bevallási könyv (*Fassions-Buch, Liber fassionalis*)
2. Bevallási könyv összefoglalója (*Fassions-Summarium, Communitatis summarium*)
3. Individuális árkusok, azaz egy-egy birtokos földterületeinek kimutatása (*Individual-Bögen, Tabella individualis*)
4. Individuális árkusok összefoglalója (*Individual-Bögen Extract, Summarium individuale*)
5. Terméseredmény bevallását ellenőrző könyv (*Kontroll-Buch, Controlleria Protocolium*)
6. Vetéstabella (*Extract der Aussaat, Extractus seminaturae*)
7. Átszámított (hasonlított) vetések tabellája (*Extract der in die vier Fassionsgattungen, durch die Parifizierung nach dem Geldwerte verwandelten Nebenfrüchte, Tabella inseminaturae parificatae*)
8. Erdők bevallási táblája (*Waldtragniß-Fassion, Tabella silvarum*)
9. Dohánybevallási tábla (*Ausweis der gewöhnlich mit Taback angebauten Gründe und ihres Ertrags an Tabackblättern, Tabella tabacae*)
10. A halászat haszonvételének táblája (*Ausweis über den Ertrag der Fischerei, Tabella piscationis*)
11. Községi felmérési bizottság jegyzőkönyve (*Ausmessungs-Prothocoll, Protocolium dimensionis*)

A fenti dokumentumok közül természetesen legfontosabb 1. a községi bevallási könyv, és 2. ennek összefoglalója. Elméletileg a 3. individuális árkusok helyettesíthetnék a bevallási könyvet, mivel azonban ezeket nem kötötték könyvbe, bizonytalan, hogy minden birtokos lapja hiánytalanul fennmaradt-e. A többi dokumentum lényegében a felmérés és a községi bevallási könyv elkészítését segítő, részletező dokumentum.

Az igen terjedelmes községi bevallási könyv az ország különböző részén fekvő településekről maradt fenn, elsősorban családi levéltárakban (Zichy, Orczy, Festetics, Károlyi, Csáky, Esterházy családok), valamint néhány megyei

és egyházi levéltárban (Győr, Sopron, Veszprém). Ez a dokumentum a parcellák sorszámanak rendjében tartalmazza a birtokos nevét, a parcella rövid leírását, a terület nagyságára és a termésre vonatkozó adatokat.

A legtöbb településről csupán a községi bevallási könyv összefoglalója maradt fenn. Ez a település egészére vonatkozó terület- és termésadatok, valamint a település egy évre számított tiszta termését (a termésből levonva a vetőmag mennyisége) és annak piaci értékét tartalmazza. Külön jelentősége, hogy megnevezi a településhez legközelebb eső piachelyet és adatokat tartalmaz a különféle termények áráról.

⁵³ Lásd például Obrist von Neu által összeállított lista a Csehországból érkezett és különböző magyarországi kerületekbe vezényelt mérnökök neveivel 1786 májusából; Neunak 1786. március 12-én 9000 forintot biztosítottak mérnökök fizetésére; eszközöket is hoztak az örökös tartományokból, például Morvaországban használt 3500 mérőláncot terveztek vásárolni 10 000 forintért, 1786. március 13-án, MNL OL, E 123, 1. cs., fol. 2., 5., 34–35. A térképeket rajzoló mérnökökről külön névmutató található az MNL OL külön állagként őrzött II. József-kori kataszteri térképek gépírással készült kutatótermi jegyzékében (S 77, II. József-féle kataszteri felmérés, 1786–1789. [Budapest], 1982. 60–64.).

⁵⁴ DÁVID 1960 számozása szerint.

Külön meg kell említeni a kataszteri felmérés során készült térképeket. Ezek nagyobb számban fennmaradtak, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában külön állagot alkotnak,⁵⁵ de a családi levéltárak térképei között is számos ilyen térkép lappang. A térképgyűjtemények digitális hozzáférhetőségével lehetővé válik ezek kiválogatása.⁵⁶ Az igen pontos és mérnök által ellenőrzött térképek általában egy-egy területrészt ábrázolnak, így ritka, hogy egy település teljes területének térképei fennmaradtak volna. Ugyanakkor jó néhány térkép az ábrázolt parcellák adatait (birtokos neve, terület nagysága) is feltünteti táblázatban. Az ilyen térképek, különösen a több tájékozási pontot is feltüntető, részletesebben kidolgozottak valójában a II. József-kori Magyarország egy-egy mikrovilágának statisztikai-topográfiai ábrázolásai.

A központi akarat végrehajtói, a katonaság és a kerületi igazgatás hatalmas munkát végzett. Az ország teljes feltérképezése, a népszámlálás és házszámozás, a kerületek igazgatási ügyeinek részletes leírása, valamint a termőparcellák felmérése és hozamának meghatározása néhány éven belül hozzáértő módon végrehajtott és dokumentáltatott. Ezzel az ország birtokbavétele is megtörtént, a legszegényebb házikóig és a legkisebb birkalegelőig vagy halastavacskáig bezárólag. Magyarország betagoltatott a Habsburg Monarchiába, amennyiben ezek a munkálatok a monarchia minden országában és tartományában egy-

ségesen és egyformán valósultak meg. Az eredményeket azonban abban a korban alig hasznosították. Maga II. József, aki egyébként képes volt aprólékosan elmerülni a legjelentéktelenebb ügyekben is, ezekből az eredményekből csak összefoglalókat és kivonatokat láthatott. A kerületi biztosok néhány úti jelentését olvasta és tömör megjegyzéseket, rezolúciókat fűzött hozzájuk. A népszámlálás eredményeit részben használhatták hadkiegészítésre a török háború idején, de a kataszteri felmérés hatalmas munkája II. József halálával véget ért. Ha nem pusztították el azonnal, a részletgazdag dokumentumok a hivatalok levéltáraiban porosodtak, csak kevesen fértek hozzájuk, vagy éppen titkosak is voltak, mint az első katonai felmérés térképei. Használták-e vajon ezeket a csodálatos térképlapokat a török háború idején vagy a napóleoni háborúkban, például 1809-ben a győri csata előtt? Bizonyos gyakorlati hasznuk volt ezeknek a dokumentumoknak később, a 19. század során. Statisztikusok merítettek belőlük, és segítségül szolgálhattak, amikor ismét hasonló felmérésekre került sor, a második katonai felmérés vagy az 1850-es években megkezdett kataszteri felmérések során. Idővel azonban ezek a dokumentumok a múlt homályába veszttek, részben elfelejtődtek, részben haszontalan papírosként megsemmisítették őket. Ami fennmaradt belőlük, az különösen a korszerű informatikai technológiák segítségével hozzáférhetővé téve még inkább hozzájárulhat a kor viszonyainak megismeréséhez.

⁵⁵ MNL OL, S 77; BENDEFY LÁSZLÓ: A kataszteri térképek forrásértéke. *Magyar Könyvszemle*, 82. (1966) 178–182.

⁵⁶ A Magyar Országos Levéltár térképtára. I. Kamarai térképek (1747–1882). Budapest, 2006(a) (DVD); *Kézírtas térképek az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában*. Bp., 2007 (DVD); A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár térképtára 1749–1945. Bp., 2009 (DVD).

án kiadott császári pátens rendelkezett az állandó kataszter létesítéséről (*Grundsteuerpatent von Franz I. Patent vom 23. 12. 1817 zur Einführung des stabilen Katasters in Österreich*), amelynek magyar területekre való kiterjesztésére 1849. október 20-án került sor (*Patent über die Einführung des Grundsteuerkatasters in Ungarn*). Bécsben a térképek reprodukálására litográfiai intézetet állítottak fel, amely Alois Senefelder (1771–1834) találmánya alapján működött. A litográfia módszere standardizálta a térkép előállítását.

Kezdetben a német nyelvű utasítások alapján dolgoztak a magyarországi felméréseken dolgozó, többnyire külföldről érkező mérnökök. Ilyen volt az 1824-ben Bécsben nyomtatott *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters* című munka⁷ és az 1856-ban szintén Bécsben nyomtatott, az előbbivel azonos címet viselő utasítás.⁸ Ezek jelkulcsai felépítésükben és tartalmukban még igen hasonlítottak egymásra. Az 1824. évi jelkulcs (*Vorschrift zur Zeichnung der Katastral plaene*) négyzethálóban ábrázolta a mezőgazdasági művelés fajtáit, a művelési ágat (*Kulturgattungen*), valamint tartalmazta az egyezményes jelek gyűjteményét (*Conventionelle Bezeichnungen*) és az írásfajta gyűjteményét (*Schrift*). A jelek vonatkozásában külön címszó alatt kitért az épületek egyezményes jeleire (*Gebäude*), a rövidítések jegyzékét pedig az egyezményes jelek címszó alatt közölte. Az 1856. évi utasítás jelkulcsában (*Zeichen-Muster*) nem szerepel az írásfajta gyűjteménye, és a korábbi harminchét művelési ágra vonatkozó rajz helyett csupán huszonötöt ábrá-

zol. Az 1824. évi és az 1856. évi utasítás jelkulcsának más változatai is ismertek, ilyen volt az 1831. január 1-jétől érvényes jelkulcs (*Zeichen Erklärung für die lithographierten Katastral-Mappen vom 1ten Jänner 1831 angefangen*).⁹

Az 1867. évi kiegyezést követően Magyarország területén a kataszteri felmérésnek saját szervezete alakult ki. A legfelsőbb irányítást Bécsből átvette a Magyar Királyi Pénzügyminisztérium, saját ügyosztályt hozva létre az állandó kataszter ügyeire. Az *Utasítás a kataszteri felmérés végrehajtására* című kézikönyvet 1869-ben a Magyar Királyi Államnyomdában nyomtatták Budán.¹⁰ A 68 oldalból és 32 mellékletből álló magyar nyelvű kiadvány elsődleges forrása a dualizmus kori kataszteri, más néven telekzeti felméréseknek. Megjelenésétől fogva ezen utasítás szerint végezték a kataszteri munkálatokat. Az 1869. évi utasítás előírásai a huszadik század elejéig voltak érvényben, ekkor jelent meg a részletes előírásokat tartalmazó *Utasítás az országos kataszteri felmérés végrehajtására*, valamint a *Minták és mellékletek az országos kataszteri felmérés végrehajtása iránt* című munka. Utóbbiban jelent meg egy újabb részletes jelkulcs Kirajzolósi minta címen.¹¹

Az 1869. évi jelkulcs (*Rajzminta*) az Utasítás függelékekének XIII. számú mintája (1. kép). A birtokvázlatokra, a felvételi előrajzokra és a kataszteri térképekre vonatkozóan tartalmazza az egyezményes jelek gyűjteményét, a jelek használatát magyarázó szöveges részt és a térképen használható rövidítések jegyzékét. A jelkulcs ezen három részét az utasítás összefoglalóan *közegyezési jelzeteknek* nevezi.

⁷ *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge des 8. und 9. Paragraphes des Allerhöchsten Patentens vom 23. December 1817 angeordneten Landes-Vermessung*. Wien, 1824.

⁸ *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Catasters in Folge der Allerhöchsten Patentens vom 23. Dezember 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Landes-Vermessung*. Wien, 1856.

⁹ KAIN, ROGER J. P., BAIGENT, ELIZABETH: *The Cadastral Map in the Service of the State. A History of Property Mapping*. Chicago, 1992. 199.

¹⁰ *Utasítás a kataszteri felmérés végrehajtására*. Buda, 1869. (= Utasítás) Az *Utasítás* paragrafusokra osztott, a szövegben ezekre hivatkozom.

¹¹ *Utasítás az Országos kataszteri felmérés végrehajtására. I. rész: háromszögtani háromszögelés általános része és részletes felmérés*. Bp., 1910; *Minták és mellékletek az országos kataszteri felmérés végrehajtása iránt a M. kir. Pénzügyminisztérium által 1904. évi december hó 17-én 1583. szám alatt kiadott Utasítás I. részéhez* (háromszögtani háromszögelés általános része és részletes felmérés). Bp., 1906.

Ez a jelkulcs lényegében már megegyezik az 1865-ben kiadott német nyelvű utasítás jelkulcsával (2. kép).¹²

A *Rajzminta* a jobb felső sarokban feltüntetett jelzés szerint közvetlenül az *Utasítás* 169. §-ára, vagyis a birtokvázlatra vonatkozik. A 169. § áttételesen a 123. §-ra mutat, amely a felvételi előrajzzal foglalkozik. A jelkulcson továbbá az szerepel, hogy a birtokvázlatokra és térképekre utalnak a jelek, így a kataszteri térképek kirajzolása és beírása is ide tartozik.

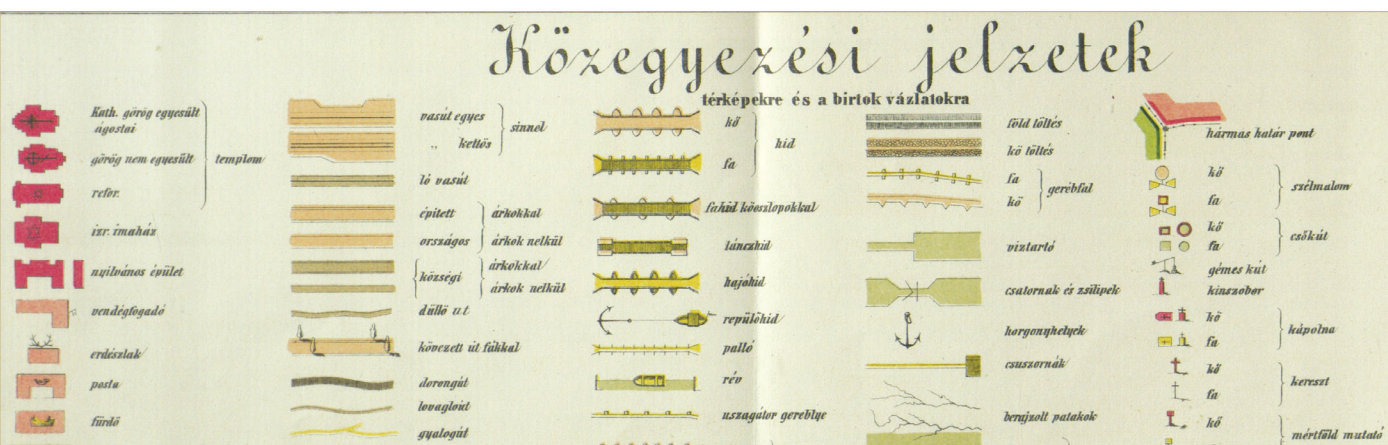
A 169. § kimondja, hogy a birtokvázlatok színezése, kirajzolása és beírása a XIII. számú minta szerint történik, és a 123. §-ban felsorolt adatok a birtokvázlatokba is beiktatandók. A felvételi előrajzon eszerint beírandó minden egyes részletben a birtokos házszáma és lakhelye, ahol a hely engedi, ott a birtokos vezeték- és keresztnéve és a művelési ág. Beírandók továbbá a helységek, telepítvények, puszták, majorságok és dűlők nevei, egyes házak, gyárok, hámorok, romok, vizek, nagyobb erdőségek és állandó gyalogutak elnevezései; határvonalakat tartalmazó szelvényeknél a csatlakozó község, kerület, vidék, szék, megye és ország neve, erdei, mezei és közlekedési utaknak, valamint azon községeknek nevei, ahová ezek az utak vezetnek, mind pontosan bejegyzendőek. Célja, hogy ezen adatokat később a birtokvázlatokba és a térképekre át lehessen vinni. A térképezés elősegítése és a földfelszín alakzatának természetű előállítására céljából a felvételi előrajzba a hegycsúcsok nevei és a hegyerincek menetei mellékágaikkal együtt beírandók, valamint a vidék mindazon nevezetességei és ritkaságai, amelyek állandóságuknál fogva a helyszínrajzra nézve érdekes adatokat szolgáltatnak. Ez utóbbi, térképezést illető adatok azonban egyedül a földművelési térképekbe vezetendőek be. Végül a felvételi előrajzba a vizsgálatok eredményei, a

lánccal végzett próbamérések eredményei „veres” vonalakkal, a cövekek iránya pedig rövid, „veres” húzásokkal megjelölendőek.

A térképek kirajzolása és beírása a részletes felmérés legnagyobb részének elvégzése után, február körül kezdődött. A kirajzolásnál a felügyelő a felmérési tisztviselőket, rangjukra való tekintet nélkül, tehetségeikhez képest különböző rajzmunkákra, például színezésre, a részletek számozására, jelrajzhoz és beírásához alkalmazta. A kirajzoláshoz való színeket az egész kataszteri felügyelőség számára a felügyelő egyszerre tartozott elkészíteni, a XIII. rajzminta színeinek megfelelően. A kirajzolás a határoknak, épületeknek, helységeknek, a vasutaknak, patakoknak, folyóknak és tavaknak a színezésével kezdődött. A többi művelési ágat nem színezték, hanem a közegyezési jelrajz által különböztették meg egymástól. A színezés után a térképekre a birtokvázlat szerint az egyes részletek számait fekete tussal jegyezték fel. A részletek számozása után az úgynevezett jellegrajz következett a XIII. minta alapján.¹³ A részletek túlterhelése például fákkal és szőlőtőkékkel, valamint a zöldség- és díszkertekben idővesztéssel járó rajzolások kerülendőek voltak. Házaknál a homlokvonalat az alapterületen belül, az utcára néző oldalon húzták be, a vizek folyásának irányát pedig nyíllal jelölték. A kirajzolás befejezően a községek, helységek, határos községek és általában a 123. §-ban felsorolt tárgyak neveit tartós tussal a térképre írták, és a határ mentén az utaknál megjelölték azokat a községeket, amelyek felé azok vezettek. A nevek helyesírása az adóhivatal kimutatásai szerint történt (243–253. §): „A térképek kirajzolásánál, és beírásánál ajánlatik ugyan a csinos kiállításra való tekintet, mindazáltal nagyobb gond fordítandó a helyességre, tisztaságra, és egyformaságra.” (253. §)

¹² *Instruction zur Ausführung der in Folge der Allerhöchsten Patentbeschlüsse vom 23. Dezember 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Katastral-Vermessung.* Wien, 1865.

¹³ A jellegrajz olyan rajz, amely a legjellegzetesebb vonásokat mutatja, a részleteket azonban nem.

Az 1869. évi kataszteri felmérési utasítás egyezményes jelei (részlet) ■

Az egyezményes jelek (3. kép) a mai topográfia csoportosítása alapján osztályokba sorolhatóak.¹⁴

1. Alaprajz szerinti jelek. Felülnézetben ábrázolják azokat a tereptárgyakat, amelyek mérete megengedi az alaprajz szerinti ábrázolását. Ilyenek pl. a nagyobb épületek: református templom, posta, nyilvános épület.

2. Meghatározott alakú jelek. Ilyen jeleket akkor használnak, ha a tereptárgy alaprajza felismerhetetlen lenne, vagy jelentősége miatt ki akarják emelni a tereptárgyat. Jellegük szerint lehetnek alaprajzot utánzó, felülnézetes jelek, amelyek emlékeztetnek a tereptárgy alaprajzára, pl. országos út, lóvasút, középület, híd. Lehetnek oldalnézetes jelek, amelyek emlékeztetnek a tereptárgy oldalnézeti képére, pl. szőlő, kőkereszt; összetett jelek, amelyek több geometriai elemből állnak, és nem emlékeztetnek a tereptárgy nézetére, pl. erdészlak; szerkesztett jelek, amelyek általában egyszerű geometriai alakzatok (pl. kör, csillag, négyzet, háromszög) és nem emlékeztetnek a tereptárgy nézetére.

3. Magyarázó jelek. Ilyen jeleket használnak a már meglévő jelek kiegészítésére, ki-

emelésére. A magyarázó jelek nem egy tárgy helyét, hanem valamelyik jellemző tulajdonságát, adatát adják meg, fejezik ki, pl. a növényzet jele, erdőben a fák fajtájának vagy folyónál a folyásirány megadása. Jellegük szerint lehetnek részben meghatározott alakú jelek, számszerű adatok, rövidítések.

4. Felületkitöltő jelek. Nagyobb felületek magyarázó jelei, amelyek meghatározott rend szerint ismétlődve helyezkednek el a felületen belül úgy, hogy annak teljes területét kitöltésük. Alkalmazásuk rendszerint felületszínezéssel kapcsolódik össze. Jellegük szerint lehetnek oldalnézetes jelek és szerkesztett jelek. A felületszínezés önállóan, felületkitöltő jellel együtt, valamint az utóbbi önállóan is szerepelhet (szőlő, kertek).

A kataszteri térképek tanulmányozásához a mellékletben közölt jelkulcs nyújt lehetőséget, annak alaposabb értelmezéséhez a hozzá tartozó utasítás egyes paragrafusai használhatók. Az 1856., 1865., 1869. évi felmérési utasítások és a jelkulcsok a www.catastrum.hu weboldalon érhetők el.

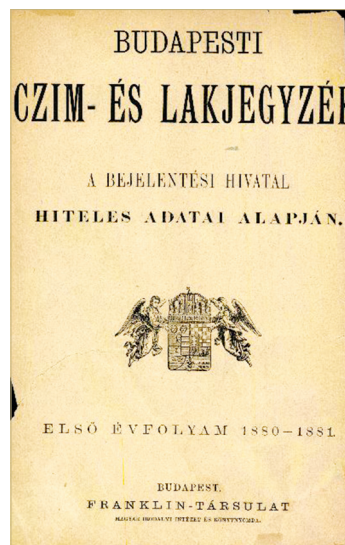
¹⁴ BENE ANDRÁS: *Topográfia*. Bp., 1981. 18–19.; MÉLYKÚTI GÁBOR: *Topográfia*. Bp., 2005. 30–33.; IRMÉDI-MOLNÁR LÁSZLÓ: *Térképalkotás*. Bp., 1970. 426–428.

tagjait külön részben sorolták fel (Justiz- und Verwaltungsbehörden), csakúgy, mint a megyei hatóságok (Komitatsbehörden) és a szabad királyi, illetve rendezett tanácsú városok legfontosabb tisztségviselőit. Ezt követően két függelék következik, amelyből az egyik a magyar városok ábécérendjében tartalmazza a bejegyzett cégek, vállalkozók jegyzékét (Protokollierten Firmen in Ungarn nach der alphabetischen Reihenfolge ihrer Wohnsitze), a másik egy házszámjegyzék, amely az utcák ábécérendjében, már az új házszámok szerinti felsorolásban adja közre Budapest lakosságának címtárát (Häuser-Schema von Pest, Ofen und Altofen), ekkor még külön bontásban tárgyalva Pestet, Budát és Óbudát.

A magyar keresztnéveket németes átírásban közli, így például Sándor helyett Alexander, Károly helyett Karl szerepel, nem könnyítve meg a nemzetiség- vagy identitáskutatást.

2. Budapesti cím- és lakásjegyzék

A Franklin Társulat gondozásában kiadott kötetek 1880 és 1928 között, összesen 29 alkalommal jelentek meg, eleinte évente, majd később a világháború és az azt követő politikai viharok miatt egyre ritkábban. A kiadvány alapvetően magyar nyelvű volt, bár az információk egy része és a mutatók eleinte német nyelven is szerepeltek. A kötet tartalmát a rendőri bejelentési hivatal hiteles adatai és a népszámlálási anyagok alapján állították össze: ezek az információk, illetve a lakhelyváltoztatások bejelentésének 1879-ben törvényileg előírt kényszere előfeltétele is volt egy ilyen kézikönyv megszerkesztésének.³ A kiadvány által közölt adatokat a Fővárosi Statisztikai Hivatal is áttekintette.

■ Budapesti cím- és lakásjegyzék, 1881

Az első évfolyamot 1881-ben adták közre. Szerkezetét tekintve az alábbi fejezetekre tagolódik: Utcák, utak és terek lajstroma; Lakjegyzék; Ipar- és kereskedelmi címjegyzék; Hatóságok, intézetek és egyletek. A fejezetcímek mellett azok német fordítását is közölték. Ha a budapesti lakosok címváltozásukat vagy új címüket a megjelenési év november elejéig bejelentették a kiadóhoz, az díjtalanul tette közzé a következő számban, így törekedve a teljességre, illetve a hibás címek kiküszöbölésére. Az első fejezetben ábécérendben olvashatók a korabeli utcanevek a mellékletben írt kerületszámmal együtt, és mindenütt feltüntették a korábbi elnevezést (ha volt ilyen), valamint az összes utcanevet németül is. Így például az Apaffy utcánál ez olvasható: „Apaffy utca, X., (Dobó u.), Dobógasse”.⁴ A lakjegyzék a háztulajdonosokat ábécérendben sorolja fel, foglalkozásukkal és lakcímükkel együtt, a keresztnévüket és

³ „Budapest főváros lakosai, nemkülönben a területén tartózkodó idegenek lak- és tartózkodási helyeinek nyilvántarthatásának tekintetéből, a rendőri bejelentés kötelezettsége a főváros összes bel- és külterületeire nézve kimondatik. E bejelentési kötelezettség minden be- és kiköltözésre, a lak- és tartózkodási helynek minden változtatására kiterjed.” 1879. évi XXVIII. törvénycikk. L.: 1000 év törvényei (www.1000ev.hu) A magyar királyi belügyminiszter ugyanakkor felhatalmazást kapott, hogy a törvényben leírt bejelentési kötelezettséget törvényhatósági városokra, illetve más nagyobb városokra is rendeleti úton kiterjeszthesse, ha ez szükségesnek tűnik. Budapesten a fővárosi rendőrség központilag kezelte a bejelentési hivatal, élére egy kapitányt neveztek ki, az ő és apparátusa illetményét a fővárosi rendőrség költségvetésébe külön cím alatt együttesen vették fel. A kiadó hangsúlyozta, hogy a bejelentési hivatalba érkezett adatok felhasználására kizárólag ők kaptak engedélyt a Belügyminisztériumtól. *Budapesti cím- és lakásjegyzék. Első évfolyam.* Bp., 1881. VI.

⁴ *Budapesti cím- és lakásjegyzék. Első évfolyam.* Bp., 1881. 1.

a foglalkozásukat magyarul és németül is feltüntették. A harmadik fejezet a szolgáltatások betűrendjében közli az egyes cégek, vállalkozók elérhetőségét. Noha az egyes szolgáltatások németül is szerepelnek, a sorrend a magyar elnevezés ábécérendjét követi, így a németajkúak ebben már nehezebben tájékozódhattak. A negyedik fejezet a közintézményeket, hatóságokat és egyleteket szedi betűrendbe, a címük mellett közli az adott intézmény legfontosabb tisztségviselőit is. Az utolsó oldalakat hirdetések foglalják el, amelyek között található két-, csak magyar és csak német nyelvű reklámokat is.

1882-től a kiadvány az ingatlanok helyrajzi számát és a tulajdonosok nevét is tartalmazó házjegyzékekkel bővült. Ez a fejezet elsősorban a telekkönyvi hivatal, a fővárosi mérnöki hivatal és a kerületi előjáróságok jegyzékeire támaszkodott. Az adatokat kerületek, utcák és házszámok szerint rendezték, az anyag német fordítását pedig mellőzték, és helytakarékossági okokból csupán a VII. oldalon közöltek egy magyar–német jegyzéket az itt előforduló leggyakoribb szavakról. A kézikönyv szerkezete ezen újítást leszámítva ugyanolyan, csupán az egyes fejezetek sorrendje változott.⁵ Terjedelmét tekintve viszont jelentősen kibővült, a lakjegyzék mintegy 7000 új címmel gazdagodott, ahogy az előszó büszkén írta: „ennélfogva a bejelentési hivatal nyilvántartásainak oly bőséges kivonatát képezi, hogy úgyszólván csak a férjes nők, gyermekek és az önálló keresettel nem bírók hiányoznak belőle.”⁶

Az ötödik évfolyam (1888) szerkezete némileg átalakult, második fejezetként belekeült a tisztai címtár, amely a bevezetőt leszámítva kizárólag magyarul készült.⁷ Ennél a kötetnél szerepel először név szerinti szerkesztő Kolos Lajos belügyminiszteri titkár személyében, és itt hagyják el teljesen a hivatalok német megnevezését.

A hatodik évfolyamban (1890) külön fejezetet kaptak a budapesti cégek, ezen belül is a budapesti kereskedelmi és váltótörvényszéknél bejegyzettek, továbbá a be nem jegyzettek: ez utóbbi részben szerepelt minden olyan be nem jegyzett vállalkozás, amelynek a lakástól különálló üzlethelyisége volt.⁸ Azok az iparosok és kiskereskedők, akiknek az üzlethelyisége megegyezett a lakóhelyükkel, a lakcímjegyzékbe kerültek. Ennél a kiadványnál a lakjegyzéket Potocky Pál rendőrségi fogalmazó, míg a kötet többi részét Janszky Adolf⁹ szerkesztette.

A hetedik évfolyam az előzőhöz képest újabb 16 000 címmel bővült, az összeállítási munkálatokat pedig többen is segítették: „A »tisztai címtár« adatai az illetékes hivatalok közvetlen közléseinek eredménye; az ipar- és kereskedelmi rész, valamint a lakjegyzék adatai a főposta szíves támogatásával eszközölt helyszíni felvétel útján szereztettek be; a házjegyzék pedig a fővárosi mérnöki hivatal földmérési szakosztályának szívesen rendelkezésemre bocsátott pontos adatai alapján állítottatott össze” – olvasható az előszóban.

⁵ Utcák, utak és terek lajstroma; Házjegyzék; Hatóságok, intézetek, egyletek stb.; Ipar- és kereskedelmi címjegyzék; Lakjegyzék; Hirdetések. Ugyanez a sorrend maradt a 3. és 4. évfolyamnál is.

⁶ *Budapesti cím- és lakjegyzék. Második évfolyam.* Bp., 1882. X.

⁷ A magyar nyelv túlsúlyba kerülése ennél a kötetnél már egészen markánsan kirajzolódik: sem a fejezetcímek, sem pedig a keresztnévek nem jelennek meg német nyelvű átiratban. Az ötödik évfolyam tartalmi váza a következő: Budapest főváros utcáinak, utainak és tereinek jegyzéke; Tisztai címtár; Iparosok, gyárosok, kereskedők, mérnökök, ügyvédek, orvosok stb. címjegyzéke; Lakjegyzék. A Lakjegyzék elején és végén hirdetések is találhatóak.

⁸ *Budapesti cím- és lakjegyzék. Hatodik évfolyam.* Bp., 1890. 286.

⁹ 1840. december 1-jén Zsombolyán született, az alsó gimnáziumi osztályokat és a kereskedelmi iskolát Szegeden végezte. Tanulmányainak befejezése után Temesváron kereskedelmi irodákban, majd a kereskedelmi és iparkamaránál segédtitkárként, később a kereskedelmi banknál könyvelőként dolgozott. Innen került a jelzálogbankhoz mint főpénztárnok, az iparbanknál pedig már mint vezértitkár működött. 1872-ben a bécsi hitelbank meghívására a Budapesten alakult alkuszbanknál irodafőnökként és főkönyvelőként, 1873 októberétől pedig a Franklin-társulat irodalmi és nyomdai intézetében dolgozott ugyanilyen beosztásban egészen 1896 októberében bekövetkezett nyugdíjazásáig. Munkái: *Kereskedelmi és ipar címkönyv.* Temesvár, 1868; *Statistische Mittheilungen über die Österr.-Ungar. Werthpapiere.* Wien, 1869; *Budapesti cím- és lakjegyzék,* VI–IX. évfolyamig, Bp., 1890–1897; *Budapest tájékoztató kézikönyve. Székesfővárosi kalauz és emlékkönyv az ezredéves kiállítás alkalmára,* Bp., 1896. Minderről bővebben: SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* Bp., 1891.

A nyolcadik évfolyam még terjedelmesebb lett: „Ez évfolyamot ennél fogva a székesfőváros helyrajzi beosztásának jegyzékével, a színházak nézőterének tervrajzával, és – mivel a Budapest tözsomszédságában fejlődő kereskedelem és gyárpar a székesfőváros forgalmával mindinkább szorosabb kapcsolatba jut – az Újpestre vonatkozó s a kereskedelmi forgalomban immár valódi szükséggé vált adatokkal, minők a lakjegyzék és a bejegyzett cégek jegyzéke, a lehetőségig megbővíttem.”¹⁰

A kilencedik évfolyam (1896–1897) további 28 000 lakcímmel gazdagodott. Elsősorban az Újpestevel kapcsolatos információk száma nőtt meg: a városrész már az első részben is helyet kapott (Budapest székesfőváros és Újpest utcáinak, utainak, tereinek jegyzéke és helyrajzi beosztása), a lakcímjegyzékben pedig együtt tárgyalták Budapesttel.¹¹ További változás, hogy ebben a kötetben már a nevezetesebb külföldi cégeket is felvették, miután több ezirányú megkeresés érkezett a szerkesztőségbe (VI. rész, Budapesten kívüli cégek).

Ettől kezdve is marad a tendencia, hogy kötetről kötetre bővült a Budapesti cím- és lakásjegyzék, és ezzel arányosan drágult is. A 11. évfolyam (1899) például az előzőhöz képest csaknem 500 oldallal lett vaskosabb, az ára pedig 6 forintról 8-ra nőtt. A kerületek, utcák, utak és terek jegyzékét kibővítették a dűlőkkel is, a ház- és telekjegyzékben pedig már az előző kötetten ellentétben a Duna-jobbparti terület új helyrajzi számait közölték, miután ekkorra már a lakosságot is sikerült kiértesíteni a megváltozott számokról.¹² Ezt követően szerkezetileg csupán 1914-ben történt nagyobb változás: inentől kezdve a kötetek a budapesti rendőri körzethez tartozó községek (Erzsébetfalva, Kispest, Pestszentlőrinc, Pestújhely, Rákospalota) címtárával bővültek: ezek adatai ugyanúgy a X. fejezetben kaptak helyet, mint Újpesté.

Kataszteri adatok az adatbázisban

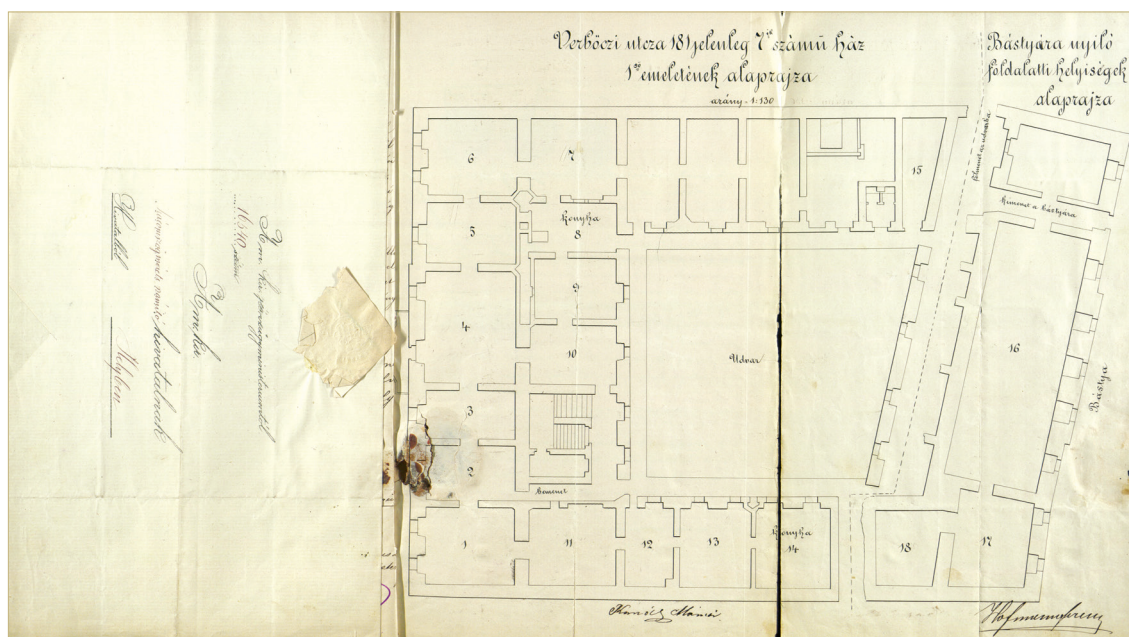
A budapesti cím- és lakásjegyzék tartalmából adódóan fontos forrás a kataszteri kutatások történetével foglalkozóknak is, hiszen segítségével csaknem fél évszázadból gyűjthetőek adatok minden fővárosi címmel rendelkező kataszteri mérnökről, hivatalról, intézetről. A mintegy 50 523 oldalnyi szövegből álló adatbázis egyaránt használható helyrajzi útmutatónak, ingatlantulajdonos-jegyzéknek, tisztai címtárnak, cégjegyzéknek és lakcímnnyilvántartásnak. Jellegeből adódóan elsősorban Magyarország tisztai cím- és névtárával vethető össze, hiszen információi egy részét is innen meríti. A lakcímjegyzék természetesen a tisztai címtárnak csupán a Budapestre vonatkozó adatait közli, sőt 1888 és 1894 között ebből is kevesebbet: ezekben a kötetekben ugyanis az egyes intézményeknél – mint például a magyar királyi háromszögmereti hivatal, a térképtár vagy a helyszínelési felmérési felügyelőség – a személyzet korábbi részletes ismertetése (véltetően helytakarékosági okokból) elmarad, helyette csupán a vezető nevét tüntetik fel. Ugyanakkor a budapesti címjegyzék egyes vonatkozásaiban több, mint a tisztai címtár, hiszen pontos lakcímekeket is közöl, így segítségével nyomon követhető az összes budapesti kataszteri hivatal és személyi állományának költözése. Különösen fontos – ha nem egyetlen – forrás azokból az évekből, amikor a tisztai címtár nem jelent meg (1880, 1881, 1882, 1883, 1885). További előnye a tisztai címtárral szemben, hogy teljes egészében regisztráció/előfizetés nélkül online is elérhető, keresőprogramja révén pedig viszonylag könnyű benne a tájékozódás.

Leghatékonyabban az adatbázis kezdőoldala (http://db.fsze.hu/cimtar/) kereshetünk, ahol szavak és szókapcsolatok beírására egyaránt lehetőségünk nyílik. Mindkét esetben az egész adatbázisra kiterjedő találatokat kapunk,

¹⁰ Budapesti cím- és lakjegyzék. Nyolcadik évfolyam. Bp. 1894. 1.

¹¹ 1898-ban (tizedik évfolyam) már külön részt szenteltek a Budapesti cím- és lakásjegyzékben Újpeste (XI. rész), ahol Budapesttől külön tárgyalták házjegyzékét, hivatalait, iskoláit és intézeteit, kereskedőit és iparosait, valamint lakásjegyzékét.

¹² A Duna-jobbparti terület 1898-ban nyert új helyrajzi beosztást.

■ A háromszögméreti számító hivatal épületének alaprajza

amelyek közül a találat szövegekörnyezetbe ágyazott kiemelésének köszönhetően viszonylag egyszerűen és gyorsan kiválaszthatjuk, amire szükségünk van.¹³

Ha ezzel a módszerrel mégis túl sok találatot kapnánk, a tartalomjegyzék segítségével szűkíthetjük a keresést. A bal oldali menüben egyes kötetek címeit láthatjuk: ha konkrét számban akarunk keresni, elég megnyitni a kívánt kötet linkjét, amely művelet során jobb oldalon megjelenik a címlap, míg balra két lehetőség közül választhatunk: az „oldalak” menüpont alatt az egyes oldalakra kereshetünk rá, ám a könnyebb tájékozódás érdekében érdemes megnyitni a „tartalom” menüpontot, ahol az adott kötet fejezetek és alfejezetek szerinti bontását tekinthetjük meg.

Általánosságban elmondható, hogy konkrét számban nehezebb keresni, mint az adatbázis kezdőoldalán, a keresőprogram ugyanis csak azon az oldalon keres, ahol éppen tartózkodunk. A cím- és lakásjegyzékben közölt tiszt

címtár szerkezetében is eltér az eredetitől, először az egyes minisztériumokat, főosztályokat, ügyosztályokat feladatkör szerint rendszerezi, majd külön részt szentel a személyzeti állománynak, ahol a neveket beosztás szerint csoportosítja. Így közösen tárgyalja a miniszteri tanácsosokat, osztálytanácsosokat, titkárokat, fogalmazókat, fordítókat stb., és a nevük mellett feltünteti, hogy melyik ügyosztálynál dolgoznak. A sűrű szedés és az adatok ömlesztett közlése miatt a keresőprogram használata nélkül ebben a részben meglehetősen nehéz tájékozódni. Ha személyre vagyunk kíváncsiak, érdemes csak a vezetéknevet beírni, mert a keresztnévet – ha a címjegyzékben másképp, például rövidítve szerepel – már nem ismeri fel.

Nézzük meg egy konkrét példán keresztül, milyen adatok nyerhetőek ki az adatbázisból. Ha a „háromszögméreti” kifejezésre keresünk rá, összesen 43 találatot kapunk 1880-tól 1903-ig bezárólag. Az adatokat áttekintve részletes képet kapunk a háromszögméreti számító hivatalt

¹³ Fontos használati információ, hogy a keresésben igen kifinomult karakterhelyettesítési funkció van az egy vagy nulla (?), csak egy (!), tetszőleges (*) karakter kiegészítésére. Tekintettel arra, hogy a katasztert esetenként c-vel kezdték, máskor pedig nem -sz-, hanem -s- állt a szóban, az optimális keresés a toldalékolt változatokat is tartalmazó találatokra a *atas?ter* lehet; ez a hasonló többi adatbázisra is érvényes.

■ A magyar királyi kataszteri térképtár épületének alaprajza

érintő átszervezésekről, személycserékről, költözésekről. 1881-ben az intézmény az I. kerületi Verbóczy utca 7-ben működött: az épület első emeleti alaprajzát a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Térkép- és Tervtára őrzi.¹⁴

A cím- és lakjegyzék közli a hivatal német nevét (Kön. Ung. Triangulirungsamt), valamint vezetőjén kívül („Hofmann Ferenc, Franz”) az ott dolgozó háromszögelő mérnökök, segédek, mérnöksegédek és a felmérési növendék nevét is.¹⁵ 1888–1894 között a személyzet részletes ismertetését elhagyják, csupán a vezető nevét tüntetik fel, aki mindvégig Hofmann Ferenc marad.¹⁶ 1898-ban L'Auné Ede lett a hivatal vezetője. 1901-ben a háromszögméreti hivatal elköltözött az V. kerületi Török utca 2-be. 1903-tól az intézményt átnevezték háromszögelő hivatalnak, így a továbbiakban ezen a néven kereshetjük az adatbázisban.¹⁷

A cím- és lakásjegyzékben konkrét személyekre is rákereshetünk. Klimesch Venczel térképtárnok nevére 44 találatot kapunk 1888-tól 1928-ig bezárólag. A kapott adatok alapján megállapítható, hogy 1888–1898 között az I. kerületi Űri utca 28-ban lakott, majd 1899-ben a II. kerületi Csónak utca 9-be költözött feleségével, és a lakásjegyzék legutolsó évfolyamában is az volt a lakhelye. Munkahelye, a magyar királyi kataszteri térképtár szinte vele egy időben, 1898-ban költözött új helyre,

az IX. kerületi Csepel-rakpartról a IX. kerületi fővámházba, amelynek alaprajza szintén megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Térkép- és Tervtárában.¹⁸

A budapesti cím- és lakásjegyzék a kataszteri felmérés személyzetével kapcsolatban is értékes adatokat tartalmaz: az egyes alkalmazottak nevére is rákereshetünk, ha volt nekik budapesti lakcímük, így szerepel például Jamiński Marcell kataszteri mérnök a lakjegyzékben, az I. kerületi Alkotás utca 24. alatt.¹⁹ Ha az itt talált adatot összevetjük az eredeti tiszti címtárral, kiderül, hogy Jamiński a helyszínelési felmérési felügyelőségénél dolgozott, szintén az I. kerületi Tárnok utca 7-ben.²⁰

Összességében elmondható, hogy a digitalizált kötetek tartalmilag magukban foglalják Budapest korabeli ház- és telekjegyzékeit a tulajdonosok nevével, a hivatalos szervek adatait, az egyesületek, a vállalatok és különböző foglalkozáscsoportok jegyzékeit, az iparosok, kereskedők és egyéb szolgáltatásokat végzők listáit, valamint a fővárosi lakosok betűrendes címjegyzékét: vagyis a dualizmus korának fővárosi, sőt országos jelentőségű adattára. A kiadvány kataszteri szempontból is eredményesen használható, különösen a német nyelvű budapesti utcák azonosításában, illetve a budapesti címmel rendelkező kataszteri hivatalok és alkalmazottaik kutatásában.

¹⁴ MNL OL S 92, Az Országos Földmérési Intézet vegyes iratai (= S 92 No. 9/11.).

¹⁵ *Budapesti cím- és lakjegyzék. Első évfolyam.* Bp., 1881. 461.

¹⁶ *Budapesti cím- és lakjegyzék. Ötödik évfolyam.* Bp., 1888. 25.

¹⁷ Éppen azért, hogy a releváns találatokat egyszerűbben megkapjuk, érdemes a keresés finom technikáit (csonkolás, kiegészítés) alkalmazni: a háromszög* keresőkifejezést alkalmazva már 161 találatot kapunk, közöttük a háromszögméreti és háromszögelő hivatal és mérnökök adatait is.

¹⁸ MNL OL S 92 No. 9/11.

¹⁹ *Budapesti cím- és lakjegyzék. Ötödik évfolyam.* Bp., 1888. 325.

²⁰ *Magyarország tiszti cím- és névtára.* Bp., 1888. 253. A tiszti címtárak kataszteri szempontú kivonata online elérhető a www.dualizmus.hu Adattárban. Jamińskiról az országos kataszteri felmérés törzskönyvi lapjaiban még több adatot találhatunk: eszerint a mai Ukrajna területén (Barańczyce, Galícia) született 1833. november 30-án és Budapesten 1903. június 4-én hunyt el. Görög katolikus vallású volt, hat gimnáziumi osztályt végzett, írásban és szóban egyaránt kiválóan tudott németül, lengyelül és ruténül. 1860-ban nősült, feleségétől, Szerdics Máriától négy lánya és két fia született. Törzskönyvi lapján egész hivatali pályafutását, szolgálati beosztásait, fizetési besorolásait, pénzsegélyezését, kincstári tartozásait is végigkövethetjük gyakornoki éveitől egészen 1887. évi főmérnöki kinevezéséig, illetve 1893-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig. Az I. helyszínelő felmérési felügyelőségen 1886-tól dolgozott. Minderről bővebben: MNL OL S 92, Országos kataszteri felmérés. Szolgálatból 1911-ig bezárólag kivált tisztviselők és díjnokok törzskönyvi lapjai, 1856–1911. I–K. 34. kötet. 60–65. (A törzslapok digitalizálása megtörtént, online közzétételére előreláthatólag 2014-ben kerül sor.) Halotti anyakönyvi kivonata elérhető a <https://familysearch.org/> honlapján. L.: REISZ T. CSABA: *i. m.*, 203.

OTKA-PÁLYÁZATOK

A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak (tapu defter) feldolgozása (K 108 919)

I. Pályázat

1. Részletes kutatási terv

Háttér, megoldandó problémák, előzmények

A nemzetközi oszmanisztikában mind szélesebben elfogadott az a törekvés, hogy az átfogó kutatások többféle török forrástípust együtt, egymással összevetve hasznosítsanak.¹ A magyarországi hódoltság olyan forrástöbblettel rendelkezik, amellyel pl. az Oszmán Birodalom balkáni területei nem: ellenőrzésre, összevetésre, kiegészítésre alkalmas magyar levéltári anyaggal. A projekt újszerűsége éppen abban áll, hogy a jelen pályázati ciklusban egyelőre négy szandzsákra korlátozva, de korlátlan jövőbeni bővítési lehetőséggel felépítse az összes török kori kataszteri anyag adatbázisát, amely további alapkutatásokat szolgálhat.

A török hódoltság belső viszonyainak eddigi kutatását elsősorban az egy-egy közigazgatási egységről készült adóösszeírások magyar nyelvű publikálása, illetve önálló monografi-

kus feldolgozása jellemezte. Ezt a módszert a nemzetközi szakirodalom kifejezetten magyar specialitásként, „magyar iskola”-ként emlegeti.² A mai, megváltozott igényeknek megfelelő elképzelés, a különböző tapu-defterek és a keresztény források együttes felhasználásának gondolata azonban Magyarországon már nagyon régen, az 1950-es években felmerült, amikor Káldy-Nagy Gyula Fekete Lajos: *Die Siyāqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung* c. munkájáról írt recenziójában a magyarországi török hódoltság történeti földrajzának elkészítésére buzdított.³ A nagyszabású projekt napjainkig nem valósult meg. A különböző deftertípusok együttes felhasználására és esetenként keresztény kútfőkkel való egybevetésére az elmúlt időszakban azonban már több példát is találhattunk.⁴ Az elemzések körén azonban mindeddig szinte kivétel nélkül kívül estek a rúznámcsék, melyek első tömeges feldolgozására a projekt keretei között kerülhet sor.⁵

A pályázatot benyújtó három oszmanista érdeklődési köre és munkamódszere hasonló,

¹ HEATH W. LOWRY: *The Ottoman tahrir defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations. Türkische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von 1071 bis 1920. Akten des IV. Internationalen Kongresses.* Herausgegeben von Hans Georg Majer und Raoul Motika. Wiesbaden, 1995. 183–196.; KEMAL ÇIÇEK: *Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları. Türk Dünyası Araştırmaları* 97 Ağustos 1995. 104–111.

² LOWRY, 1995. 183–185; Fekete Lajos nevéhez fűződik a tahrir-defterek fordításban való közzétételét előtérbe helyező „magyar defterológiai iskola” alapjainak lerakása. A Fekete Lajos által elsőként elkészített és mintául szolgáló esztergomi szandzsák forráskiadási módszere mind a nemzetközi, mind pedig a hazai oszmanisztikában tagadhatatlanul követőkre talált. (FEKETE LAJOS: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása.* Bp., 1943.)

³ *Levéltári Közlemények*, 28. (1958) 261.

⁴ KÁLDY-NAGY GYULA: *A dzsizje-defterek és tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. Történeti Statisztikai Közlemények*, 3. (1959) 1–2:108–117.; Uő: *Magyarországi török adóösszeírások.* Bp., 1970. (Értekezések a Történeti Tudomány Köréből. Új sorozat 52.); HUNYADI ISTVÁN: *XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.* (KSH Történeti demográfiai füzetek 6.) Bp., 1989. 65–113.; DÁVID GÉZA: *A simontornyai szandzsák a 16. században.* Bp., 1982.; Uő: *A török kor. Békéscsaba története.* Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. Szerk.: JANKOVICH B. DÉNES, ERDMANN GYULA. Békéscsaba, 1991. 207–312.

⁵ Dávid Géza volt az első, aki magyar vonatkozású rúznámcsékat használt munkáiban az oszmán katonai elit vezető rétegének propozográfiai vizsgálata során.

eddig is szoros szakmai kapcsolatban, egymást segítve dolgoztak. Az OTKA-támogatás több probléma megoldásában segítene: a Törökországból még haza nem hozott defterek felkutatásában, a török levéltári kutatási szabályok leküzdésében (több igénylő biztosabban szerez meg teljes terjedelmű hungarikaanyagokat), az adatbázis elkészítésének optimális összehangolásában és elsősorban technikai végrehajtásában, végül a feldolgozás szempontrendszerének kialakításában.

A tervezett munkának valamilyen mértékben már mindhárman nekikezdték (elkészült publikációik külön jegyzékben következnek).

Sz. Simon Éva az MNL OL levéltárosa-ként már több összeírás típusú forráscsoport feldolgozásában vett részt (1720. évi országos összeírások, *Urbaria et Conscriptioes*).⁶ Közreműködött a „Dicalis összeírások” című adatbázis kialakításában és jelenleg is az adatbázis építését folytató munkacsoport tagja. Oszmanistaként a szigetvári szandzsák kialakulását, az oszmán befolyás (adóztatás) terjedését és a török birtokviszonyok komparatív vizsgálatát végzi évek óta az itthon elérhető török nyelvű defterek és a legkülönbébb magyar levéltári anyag alapján.⁷ A téma tágításához további törökországi kutatásra és egy eddig nem vizsgált forráscsoport, a birtokadományozási jegyzőkönyvek (rúznámcsék) feldolgozására van szükség.

Hegyi Klára a forrásokban gazdag hatvani szandzsák történetét tervezi megírni, a munka bevezető fejezeteként a kevés anyaggal rendelkező füleki szandzsák változásainak áttekintésével. A hatvani anyagait több isztambuli kutatóútján feltérképezte, de a török levéltári szabályok miatt egy részét még nem tudta hazahozni; a füleki szandzsák anyaga is kiegészítésre szorul. Az anyag olyan méretű, hogy adatbázis nélkül csak nagy veszteségekkel hasznosítható.

Sudár Balázs évek óta foglalkozik Pécs és a mohácsi/pécsi szandzsák történetével. Ennek kutatása révén jutott el a defterek történeti szempontú felhasználásának kérdéséig. Az adóztatás kapcsán készült összeírások egyúttal a szandzsák erejének a kifejezői is (nem csupán a keresztényekkel szemben, hanem az oszmán hierarchiában is), és segítségükkel bepillantást nyerhetünk a lokális oszmán elit – eddig alig kutatott – világába is. E csoport már csak azért is fontos, mert valójában ők azok, akik a keresztény lakossággal hosszú távú kapcsolatban álltak: birtoklási stratégiáik a meghódítottakkal szembeni viselkedést is nagyban meghatározták. A kutatás elsősorban a Törökországban őrzött rúznámcsék elemzésére támaszkodva végezhető el.

Demeter Gábor feladata az adatbázisok építésének felügyelete, azok szerkezetének kialakítása, új változók létrehozása, az adatbázisok harmonizációja, tesztelése, majd a bevitt adatok alapján megválaszolható, területi vagy időbeli aspektussal rendelkező kérdések vizuális megjelenítése egy tematikus térképsorozat segítségével. Szintén feladata az adatok statisztikai kiértékelése, az adatbázis használati útmutatójának elkészítése, s az egyedi példakon, illetve statisztikai sokaság vizsgálatán alapuló következtetések eltéréseinek kiértékelése tanulmányokban. Nem oszmanista, de 5 éven keresztül oktatott „Bevezetés az adatbázis-kezelésbe” c. tárgy keretein belül relációs adatbázis-építést és többváltozós statisztikai kiértékelést (SPSS) a Debreceni Egyetem Természetföldrajz és Térinformatika Tanszékén. Geomatematika c. jegyzetében összegezte az adatbázis-építéssel és kiértékeléssel kapcsolatos tapasztalatait. Részt vett Hajdúböszörmény térinformatikai rendszerének kiépítésében, a nyírségi vízföldtani adatbázis létrehozásában és kiértékelésében, a mecseki szénmezők adatbázisainak kiértékelésében, térinformatikai

⁶<http://193.224.149.8/adatbazisokol/> (2013.01.16.)

⁷Sz. SIMON ÉVA: *Oszmán terjeszkedés Zala megyében a 16. század második felében. Egy szandzsák-összeírás összehasonlító elemzésének lehetőségei és tanulságai*. PhD-disszertáció. Bp., 2012.

vizualizálásában.⁸ Publikációiban a GIS részben alkalmazott módszerként jelenik meg,⁹ előszeretettel alkalmazza a regionális elemzési módszereket történeti kutatásokban (földrajzi determinizmus-elmélet, ipari forradalom hatásai, makrogazdasági értékelés).¹⁰

2. Hipotézis, kulcskérdések, a projekt célkitűzései

Feltételezésünk szerint a négy, vizsgálatra kiválasztott szandzsák egy-egy típust képvisel.

a) A mohácsi/pécsi a hódoltság legkorábbi közigazgatási egysége: Budáról és innen vezényelték a további terjeszkedést, és itt alakították és próbálták ki a katonai és polgári berendezkedés módszereit. A hódoltság kulcsfontosságú területe, amelynek megszervezése, határa és tagolása évtizedeken át alakult; változásainak feltárása tanulságos a török országrész belső régiójának megismeréséhez.

b) A hódoltság peremén fekvő szandzsákok helyzete és feladata eltért a központban fekvőkéttől. Itt a katonaság és az adóztató apparátus a települések egyre szélesebb sávját hódoltatta, kényszerítette török adó fizetésére a magyar várak háta mögött. A különböző határ menti szandzsákok vizsgálata – ha minden lehetséges török és magyar forrásra alapozzuk

– több olyan speciális és általános folyamatot tárhat fel, amellyel eddig átfogóan senki nem foglalkozott.

c) Magyar szemmel nézve a négy szandzsák a következő megyék 16–17. századi történetének jobb megismeréséhez járul hozzá: Baranya, Somogy, Zala, Vas, Nógrád, Heves, Kis-Hont, Gömör, Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén.

Jelen pályázat célja a Magyarország területére vonatkozó 16–17. századi oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodási iratok (tahrír-defterek, tímár-defterek, rúznámcsék, dzsizje-defterek) feltárása, összegyűjtése, kutathatóvá tétele, a komparatív vizsgálatok elősegítése, és célzott alapkutatásokkal a korszak alapkérdéseinek megválaszolása és térképi megjelenítése.

Ennek keretében a projekt:

1. Hungarikakutatások során feltárja és az MNL OL számára összegyűjti a Başbakanlık Osmanlı Arşivi, a Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Levéltára és több európai levéltár oszmán kataszteri iratait.

2. A már meglévő és az újonnan bekerülő oszmán kataszteri iratokat kutathatóvá teszi:

- elkészíti a teljes anyag tematikus katalógusát;
- a nyelvi nehézségek kiküszöbölésére és a komparatív vizsgálatok biztosítására elkészíti a hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsák adatbázisát.

⁸ Adatbázis-építéshez és GIS technológiához kapcsolódó hazai és nemzetközi projektek: 2006: participation in analysing the core samples of borehole Levelek ÉK-1; 2008: participation in creating the GIS model of Hajdúböszörmény; 2009: participation in analysing the prospects of Máza coal field, Hungary; 2009: project secretary and senior researcher related to HURO/0801/123 „Sequence stratigraphy-based hydrogeological modelling in the area Nyíregyháza-Satu Mare” HURO CBC project; 2009: participation in analysing the core samples of borehole Nyírtelek 4/5; 2010: project secretary and senior researcher related to HURO/0901/135/2.2.3.: Developing a sustainable soil-management strategy based on EU directives on the Nyírség and Bihar Mts.

⁹ SZABÓ G., DEMETER G.: A Sustainability Index Model bemenő adatainak kiválasztása és minősítése a Nyírség és a Bihar-hegység területén. *A Sustainability Index model kidolgozása és alkalmazása a Nyírségben és a Bihar-Hegységben*. Szerk.: SZABÓ GERGELY. Debrecen, 2012. 119–145. PÜSPÖKI Z., DEMETER G. ET AL. Tectonically controlled Quaternary intracontinental fluvial sequence development in the Nyírség–Pannonian Basin, Hungary. *Sedimentary Geology* 283: 34–56. (2013). PÜSPÖKI Z., FORGÁCS Z., KOVÁCS Zs., KOVÁCS E, KABLÁR–SOÓS J., PUSZTAFALVI J., KOVÁCS Z., DEMETER G., BUDAY T., KOZÁK M.: Stratigraphy and deformation history of the Jurassic coal bearing series in the Eastern Mecsek (Hungary). *International Journal Of Coal Geology* 102: 35–51. (2012). DEMETER G., LÁNG I.: A területhasználat hatása a talajtulajdonságok alakulására a Nyírségben. *A Sustainability Index model kidolgozása és alkalmazása a Nyírségben és a Bihar-Hegységben*. Szerk.: SZABÓ GERGELY. Debrecen, 2012. 56–84.

¹⁰ DEMETER G. (2011A): Tribute to auxiliary disciplines. Cliometry, as instrument for historians – methodological problems at different scales. *Евразийски хоризонти. От минало към настояще*. Szerk.: Н. Поппетров, М Веков Szofija, 2011. DEMETER G. (2011B): Fejlődési trendek és fejlettségi csoportok (régiónok) elkülönítése Köztes-Európában 1991–2005 között. *Kompországok – ahol a part szakad...* Szemelvények Köztes-Európa integrációs törekvéseiből (1990–2008). Szerk.: DEMETER GÁBOR, RADICS ZSOLT. Debrecen, 2010. 161–180.

3. A hódoltság belsejében és a peremvidéken fekvő mintaszandzsákok vizsgálatán keresztül bemutatja és térképeken megjeleníti a 16–17. századi oszmán hódítás alapkérdéseit.

3. Az alkalmazott kísérleti módszer

A projekt során az MNL OL „Adatbázisok-Online” felületén már részben futó, a következő 4 éves ciklusban teljessé váló „Dicalis összeírások” adatbázis sémájából kiindulva, annak kibővítésével, de az eredeti mezők változatlanul hagyásával (ami az alapul szolgáló és az új adatbázis közös keresővel való ellátását, egyben a komparatív vizsgálatok lehetőségét biztosítja majd) külső vállalkozó bevonásával létrehozuk az „Oszmán összeírások” adatbázisának feltöltő felületét. Az MNL saját fejlesztésének ütemében önerőből vállalja az új adatbázis hozzákapcsolását az MNL földrajzi névtér adatbázisához (névtér ID-n keresztül), amely a későbbi vizuális megjelenítés alapjául is szolgál. A 3. évtől lehetővé teszi a betöltött adatállomány publikálását az „AdatbázisokOnline” szolgáltatásban.

Az adatrögzítéssel párhuzamosan megkezdjük olyan térinformatikai eszközök alkalmazhatóságának vizsgálatát, amelyek a szakterület kutatási igényeit támogató online lekérdezések vizualizálására is alkalmasak lehetnek. Kísérleti jelleggel elvégezzük a szóban forgó négy szandzsák adatainak vizualizálását, költségmegtakarítás céljából az ingyenes QuantumGIS szoftver segítségével. A digitalizált és adatbázisba szervezett adatok vizualizálása céljából az MTA BTK TTI birtokában lévő Engel-féle térképes adatbázisra támaszkodunk,¹¹ mely maga is térinformatikai alapokon került kiépítésre, s melyhez hasonló, ahhoz integrálható térinformatikai rendszer kiépítése a

célunk. Az adatbázis elkészítésének és megjelenítésének elengedhetetlen feltétele:

- egy megfelelő adatmodell kialakítása, mely lehetővé teszi a kiépítendő új adatbázis, az új célokra megfelelően módosított régi adatbázis és az elemi entitásokat tartalmazó foltterkép összekapcsolását;
- amelyben lehetőség van az adatok időbeli és térbeli változásainak rögzítésére és megjelenítésére is;
- az adatszerkezetnek alkalmasnak kell lennie kvantitatív elemzések számára történeti statisztikai vizsgálatok támogatására;
- a létrehozott adatbázis entitásainak (települések, birtokok) az MNL földrajzi névtér adatbázisához való illeszkedése.

A fenti feltételeknek való megfelelés, illetve a korábbi adatbázishoz való csatolás egy kapcsolómezőkkel ellátott (ID) relációs adatbázis kialakítását igényli, melyben várhatóan több tábla, illetve ezek átstrukturált (transzponált) változatai kerülnek kialakításra. Általánosságban a falvak/birtokok tekinthetők „esetnek”, azaz jelennek meg a relációs adatbázis soraiiban, míg oszlopaiban a rájuk vonatkozó adatok (adó, év, tulajdonos stb.). A tulajdonviszonyok változásánál fordított eset is elképzelhető, azaz a birtokosok tekinthetők alapesetnek, s hozzárendelésre kerülnek a rájuk vonatkozó adatok (mely értelemszerűen több évet és települést is jelenthet). Történeti statisztikai vizsgálatokra az eltérő céllal és tartalommal készült összeírások mindegyikének közös elemei lesznek alkalmasak.¹² Ezek tekinthetők az esetekre vonatkozó alapváltozóknak. Ilyen az adóegységek száma, adó nagysága, tulajdonos stb. Az adatbázis kiépítése bizonyos fokú generalizálást igényel (személy- és helynevek), de lehetséges a megjegyzések mezőben minden további idevontkozó adat tárolása. Az adatbázis és a térkép

¹¹ ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* PC-CD-ROM Bp., 2001. A település-/birtokhatáros térkép a 15. századi állapotokat ábrázolja a mögöttes bővíthető és lekérdezésekkel szűrhető adatbázis segítségével.

¹² Természetesen az „Ottomán adatbázisban” a többi adat digitális rögzítése is megtörténik, hiszen a fejlesztés csak részben térinformatikai jellegű, a papíron lévő adatok elolvasása és digitális rögzítése, magyar nyelven hozzáférhetővé tétele ugyanilyen fontosságú cél.

összekapcsolása a kölcsönösen egyértelmű hozzárendelések elve alapján történik.

Az adatbázis kialakítása és térképi rendszerhez csatolása egyben K+F tevékenységnek is minősül, hiszen a munkafázisok és optimalizálása a későbbiekben idő- és költségcsökkentő tényezőként jelentkezik.

4. Valószínűsített eredmények

a) A hungarikakutatások eredményeként teljessé válik az MNL OL oszmán kori kataszteri összeírásokat tartalmazó gyűjteménye. Az anyag az elkészülő tematikus katalógus alapján mikrofilmen, illetve digitális másolatban könnyen kutatható lesz. Az adatbázis segítségével pedig lehetővé válik a kutatás számára már ismert, de csak részlegesen feldolgozott tahrír-, tímár- és dzsizje-defterek mellett a naponként vezetett rúznámcsék adatainak összehasonlító elemzése. A birtokadományozási naplók segítségével az elveszett tímár-defterek, sőt, esetenként a tahrír-defterek tartalma is részben rekonstruálható.

b) Az egymást követő török összeírások alapján nyomon követhetők az oszmán közigazgatási beosztás változásai, a peremvidéki szandzsákok esetében az is, hogy ezek hogyan folytak egymásba annak következtében, hogy a helységeket melyikük katonasága hódoltatta.

c) Az 1540–60-as években, amikor az oszmánok lehengerlő katonai sikerei minden ellenállást megbénítottak, a hódoltatás teljes megyéket nyelt el; a következő évtizedekben, különösen az új magyar védelmi vonal kiépülése után az előnyomulás lelassult, de soha nem állt le, 1606 után pedig új alapokról újraindult. Az előretörés menete – a falvak első felégetésétől rendszeres adózásra szorításukig – az összes török és magyar összeírás adatbázisa alapján az egész határvidéken rekonstruálható.

d) A török hódoltatás rengeteg pusztítással járt. Ebből az, ami a települések életben maradását vagy pusztulását, a megművelt vagy kiürült porták számát, a lakosság adózóképeségét illeti, a közös adatbázis alapján szintén felmérhető. Ehhez nélkülözhetetlenül szükséges a török és magyar összeírások terminusainak (a 'lakott'

és 'kipusztult' sok variánsának) tisztázása, ami szintén csak az adatbázisba bekerülő összes előfordulás összevetésétől várható.

e) Az erősen központosított oszmán állami adminisztráció vaskézzel felügyelt minden bevételt, hogy a katonai kiadások miatt veszteséges hódoltság kincstárát egyensúlyban tartsa. A török és magyar levéltári anyag együttes felhasználásával felmérhető lesz, hogyan osztoztak meg a török és magyar birtokosok a lakosság jövedelmein, a török bevételekből mennyit tartott meg magának a kincstár, és mennyit engedett át tisztségviselőinek és katonáinak, valamint feltarthatók a kincstár és a helyi elitek küzdelmei.

f) A tímár-defterek, de különösen a birtokadományozási naplók feldolgozásával pontos képet nyerhetünk egy terület jövedelem- és birtokgazdálkodásáról, amely nagy valószínűséggel szintén eltért a belső területen és a peremvidéken. A rúznámcsékban nyomon követhető a török birtokosok eredete, összetétele, jövedelme, fluktuációja, egyéneinek életútja, a birtoktestek változása, aprózódása, végül 17. századi megmerevedése és öröklődővé válása.

g) Az oszmán és magyar adatbázisok összekapcsolása és a projekt technikai megoldásai mind lineárisan, mind vertikálisan szélesebb alkalmazási területek megnyitását, a bővítés lehetőségét hordozzák magukban. A következő pályázati ciklusok feladata lehet Magyarország összes oszmán közigazgatási egységének folyamatos betöltése az adatbázisba, aminek eredményeként a teljes hódoltság viszonyai komparatív módon vizsgálhatóvá válnak. Másrészt az MNL hosszú távú munkatervével párhuzamosan, mely a népesség-összeírás jellegű források feldolgozását (a dicalis összeírásokat követően a dézsmajegyzékek névanyagának online kutathatóvá tételét) tűzte ki célul, lehetőség van az adatbázis mélyítésére, a defterek személynévanyagának feldolgozására, ezzel Magyarország demográfiai képének minden eddiginél pontosabb megrajzolására.

h) Az elkészülő adatbázis nemcsak a magyar hódoltság vizsgálatát, hanem a nemzetközi defterológia kutatásokat is elősegíti. A modern vizsgálati módszerek bevezetése – a tudományág nemzetközi igényeinek megfelelően – lehe-

tővé teszi a korábbi mintavétel technikájának felváltását a teljes sorozatok vizsgálatával, ezzel az általános tendenciák pontosabb megállapítását. Az összehasonlító elemzések segítségével pedig lehetővé válik a defterekben használt időben és térben is változó fogalmak pontos definíciójának meghatározása az Oszmán Birodalom egyik legfontosabb határvidékén.

5. Kutatási infrastruktúra (eszközök, személyi állomány)

Eszközigény

Számítógép: 3 db notebook a hungarikagyűjtéssel foglalkozó kutatók számára. 300 000 Ft/db, 1 db notebook szerverként a térképészeti programok működtetésére. 400 000 Ft.

Nyomtató: 1 db több funkciós nyomtató a térképes állomány előállításához és szinkódjainak teszteléséhez 200 000 Ft.

Szoftver: ingyenes Quantum GIS az alaptérkép elkészítéséhez, adatbázishoz való csatlósáshoz, lekérdezések gyártásához, a térbeli és időbeli aspektusok vizsgálatához. STATISTIX többváltozós statisztikát is ismerő statisztikai analízisre (klaszter, PCA, diszkriminancia, korreláció, trendanalízis stb.), diagramkészítésre alkalmas program, a drága SPSS kiváltására. 100 000 Ft. MS Office 2010 Home & Business HUN 1 user PKC (T5D-00303) 70 000 Ft/db. Háttértárolók: az adatok, egyedi lekérdezések biztonsági mentéséhez, tárolásához 100 000 Ft.

A kommunikációs és informatikai háttér az MNL OL biztosítja (rezsiköltségben érvényesítve).

Személyi állomány

A munka elvégzését az MNL OL egy főlevéltárosa, Sz. Simon Éva (projektvezető) és az MTA BTK TTI kutató professor emeritusa, Hegyi Klára irányítja. A kutatócsoport további tagjai Sudár Balázs, az MTA BTK TTI tudományos munkatársa és Demeter Gábor, az MTA BTK TTI fiatal kutatója. A pályázatban mindannyian szenior kutatóként vesznek részt. A projektvezető és a kutatócsoport tagjai mint az MNL és az MTA alkalmazottai nem jogosultak személyi kifizetésre.

Szolgáltatás

Az adatbázis kifejlesztése és az alaptérkép elkészítése, az adatbázisok tesztelése, összefűzése külső vállalkozó közreműködésével.

Pályázati adatlap

A kutatás összefoglalója, célkitűzései szakemberek számára

Itt írja le a kutatás fő célkitűzéseit a témában jártas szakember számára.

A projekt céljai:

1. A Magyarország területén a 16–17. században működő oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodás napjainkig fennmaradt forrásainak (tahrír-defterek, tímár-defterek, rúznámcsék, dzsizje-defterek) feltárása, a még ismeretlen hungarikaanyag (elsősorban rúznámcsék) összegyűjtése, a már meglévő anyag hiányainak pótlása, földrajzi szempontú tematikus katalógusuk elkészítése.
2. A források alapján a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának (MNL OL) „Elektronikus levéltár” projektje keretében már elkészült, online módon elérhető „Dicalis összeírások” adatbázishoz szorosan kapcsolódó, az oszmán–magyar együttélés hatásának komparatív vizsgálatát lehetővé tevő sokrétűen felhasználható „Oszmán összeírások” című relációs adatbázis elkészítésének megkezdése (hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsák) és folyamatos online megjelenítése.
3. Az adatbázisban megjelenő adatok vizualizálása a térképi megjelenítés eszközeivel (tematikus térképészet, GIS).
4. A források komparatív vizsgálatán alapuló forrástani, közigazgatási, jövedelem- és birtokgazdálkodási, társadalomtörténeti és történeti földrajzi szempontú célzott alapkutatások következtetéseinek tanulmányokban történő publikálása, illetve hazai és nemzetközi konferenciákon való közzététele.
5. Használati útmutató készítése az újonnan kifejlesztett vizuális megjelenítést segítő prog-

ram működéséhez más összeírás típusú adatbázisok vizualizálásának elősegítése céljából.

Mi a kutatás alapkérdése?

Ebben a részben írja le röviden, hogy mi a kutatás segítségével megválaszolni kívánt probléma, mi a kutatás kiinduló hipotézise, milyen kérdéseket válaszolnak meg a kísérletek.

A történelmi Magyarország területére vonatkozó oszmán jövedelem- és birtokgazdálkodási iratok közül napjainkig részletesen csak a tahrír-defterekkel, érintőlegesen a dzsizje- és tímár-defterekkel foglalkozott a történettudomány. A rúznámcsék felhasználására még alig található példa. Teljes körű történészi forrásfeltárása és feldolgozása egyik forráscsoportnak sem történt meg. A 16–17. századi oszmán összeírások fogalmi rendszere és forrásértéke nem tisztázott, időszakonként és régióként is különbözhet, ezért az oszmán összeírások teljes fogalmi körének definitív rögzítése szükséges. A komparatív vizsgálatok és a térképi ábrázolás lehetőséget biztosít az első pályázati ciklusban feldolgozásra kerülő régiókra (Baranya, Somogy, Zala, Vas, Nógrád, Heves, Kis-Hont, Gömör, Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén megyék területére) vonatkozóan a névlegesen és a valóságosan birtokolt területek meghatározására, az Oszmán Birodalom állandóan mozgó katonai, adóztatási és közigazgatási határának több időmetszetű ábrázolására és a folyamatok elemzésére. Az oszmán hódítás előtti településhálózat változásainak felmérésére, a település- és népességpusztulás megállapítására és térképi ábrázolására. Vizsgálhatóvá válik a magyarországi tímárrendszer működési mechanizmusa, a birtoktestek kialakulásának és változásának törvényszerűségei a határvidéken és a törzsterületeken, valamint a teljes oszmán birtokos réteg társadalmi rétegződésének, összetételének, mobilitásának, jövedelmi viszonyainak problémái.

Mi a kutatás jelentősége?

Röviden írja le, milyen új perspektívát nyitnak az alapkutatásban az elért eredmények, milyen társadalmi hasznosíthatóságnak teremtik meg a tudományos alapját.

A török hódoltság belső viszonyainak eddigi kutatását elsősorban az egy-egy közigazgatási egységről készült adóösszeírások magyar nyelvű publikálása, illetve önálló monografikus feldolgozása jellemezte. Az utóbbi évtizedben erősödtek fel azok a törekvések, amelyek egy-egy témára építve a hódoltság egészét vizsgálják, de a magyar anyagot ezek is ritkán értékesítik. A tervezett adatgyűjtés és adatbázis ebben hozhat gyökeres fordulatot azzal, hogy az MNL OL dicalis összeírásokat feldolgozó adatbázisához közös kereső révén hozzákapsolja a magyar vonatkozású török kataszteri defterek hatalmas levéltári anyagát.

A projekt során végzendő forrásfeltárás eredményeként az MNL OL hódoltság kori hungarikagyűjteménye jelentősen kibővül, a forrásanyag katalógizálása biztosítja az iratanyag kutathatóságát. Az oszmánli nyelvű források adatbázisban kezelése a nyelvi nehézségek kiküszöbölésével a forrásanyag értékelését és hasznosíthatóságát segítik elő, kiszélesítve a forráscsoportot használni tudó professzionális történészek és a magánérdeklődő (hely- és családtörténészek) körét. A folyamatosan fejlődő adatbázis lehetőséget biztosít a hódoltság fennmaradt (keresztény és oszmán) összeírás típusú forrásainak komparatív vizsgálatára, ezzel elősegíti a 16–17. századi magyar történelem alapkérdéseinek (gazdaság-, társadalom-, hadtörténeti, demográfiai, történeti földrajzi szempontú) vizsgálatát, valamint lehetővé teszi a defterek nemzetközi szintű összehasonlítását. Az adatbázis segítségével lehetővé válik a kutatás számára már ismert, de csak részlegesen feldolgozott tahrír-, tímár- és dzsizje-defterek mellett a naponként vezetett rúznámcsék adatainak összehasonlító elemzése. A birtokadományozási naplók sorozatai segítségével a deftersorozatok hiányzó darabjainak tartalma is részben rekonstruálhatóvá válik. Az oszmán és magyar adatbázisok összekapcsolása és a projekt technikai megoldásai a már meglévő adatbázisok új irányú felhasználásának, szélesebb alkalmazási területek megnyitásának és továbbfejlesztésének lehetőségét biztosítják.

A kutatás összefoglalója, célkitűzései laikusok számára

Ebben a fejezetben írja le a kutatás fő célkitűzéseit alapszintűvel rendelkező laikusok számára. Ez az összefoglaló a döntéshozók, a média illetve az adófizetők tájékoztatása szempontjából különösen fontos az OTKA számára.

A 16–17. század folyamán az Oszmán Birodalom a hódoltságban és a Magyar Királyság határterületein az állami adóztatás és a tímárrendszer működése érdekében a települések adózóképességét és népességét bizonyos időközönként felmérte. E célt szolgálták a török nyelven íródott szandzsákösszeírások (tahrír-defter), a tímárjavadalom-összeírások (tímár-defter), a birtokadományozási jegyzőkönyvek (rúznámcsse) és az állami adót fizetők jegyzékei (dzsizje-defter). A defterek anyaga ma több külföldi levéltár (Isztambul, Ankara, Bécs stb.) hungarikagyűjteményében található, teljes körű mennyiségi és tartalmi feltárása, nyilvántartásba vétele nem történt meg. Az MNL OL és az MTA BTK Történettudományi Intézete célul tűzte ki egy multidiszciplináris (oszmanista, levéltáros, térinformatikus) összefogást igénylő projekt keretében az oszmán összeírások adatbázisszerű feldolgozását, a defterek és a korabeli keresztény összeírások adattartalmának összehasonlíthatóvá tételét és térképi megjelenítését. Továbbá célzott alap kutatások során négy tipikus-specifikus közigazgatási egység, a Királysággal határos szigetvári, hatvani, füleki és a hódoltság belsejében fekvő mohácsi/pécsi szandzsák példáján keresztül kívánják vizsgálni, majd tanulmányokban, monográfiákban feldolgozni a hódoltság had-, közigazgatás-, település-, gazdaság- és birtoktörténetét, adózási, demográfiai és társadalmi változásait. A projekt eredménye nemcsak a tudományos kutatók számára nyitja meg egy fontos forrásegyüttes komparatív vizsgálatának lehetőségét, hanem a nyelvi akadályok elhárításával a hely- és családtörténeti kutatók számára is jelentős segítséget biztosít kutatásaikhoz.

Munkaterv

2014

Forrásfeltárás I. ütem (Isztambul): A három oszmanista által a korábban már megkezdett feltárások folytatása. Az újonnan feltárt források digitalizáltatása. Eredményeként megtörténik a Başbakanlık Osmanlı Arşivi állományában őrzött hatvani, füleki, mohácsi/pécsi és szigetvári szandzsákra vonatkozó 16–17. századi magyar közgyűjteményben még nem őrzött rúznámcsék összegyűjtése és az egyéb hiányzó tahrír-, tímár, dzsizje-defterek és a meglévő anyagok hiányainak pótlása – hungarikagyűjtés az MNL OL számára. (1 hét)

Defterek tudományos feldolgozása I. ütem: Az oszmanisták elvégzik mintegy 10 000 helynévi rekord rögzítését a hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsákok összeírásaiból. Az adatrögzítés az adatbázis elkészültéig Excel táblázatba történik.

Adatbázis fejlesztés I. ütem: Az adatbázis fizikai adatmodelljének és feltöltő felületének elkészítése külső vállalkozók által (4 hónap). Adatbázis-szervezését Demeter Gábor végzi az év folyamán. Eredményeként létrejön az „Oszmán összeírások adatbázisa”.

Tudományos közlés: Sudár Balázs elkészíti a mohácsi/pécsi szandzsák kialakulásának történetét. (konferenciakiadvány)

Konferencián való részvétel: Pécs várostörténeti konferencia, továbbá lehetőség szerint a részeredmények ismertetésére.

2015

Forrásfeltárás II. ütem (Ankara): A három oszmanista által a korábban megkezdett feltárások folytatása. Az újonnan feltárt források digitalizáltatása. Eredményeként megtörténik a Magyarországra vonatkozó tapu-defterek feltárása a Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü levéltárában – hungarikagyűjtés az MNL OL számára. (1 hét)

Adatbázis fejlesztés II. ütem: Az adatbázis keresőfelületének elkészítése külső vállalkozó által (2 hónap). A már működő adatbázisok harmo-

nizációját Demeter Gábor végzi. Eredményként az önálló (részletesebb) kereső, illetve az MNL OL honlapjáról elérhető „AdatbázisokOnline” közös keresője az adatok komparatív vizsgálatának megkezdését teszik lehetővé.

Térinformatikai fejlesztés I. ütem: A GIS technikákra alkalmas alaptérkép (poligon- és ponttípus) elkészítését külső vállalkozó (az ELTE és a Debreceni Egyetem rendelkezik alkalmas szakemberekkel) és Demeter Gábor közösen végzi.

Defterek tudományos feldolgozása II. ütem: Az oszmanisták elvégzik mintegy 10 000 helynévi rekord rögzítését a hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsákok összeírásaiból. Az adatbázis online hozzáférhetővé tétele után ez az adatállomány publikussá válik.

Konferencián való részvétel: lehetőség szerint külföldön és Magyarországon a részeredmények ismertetésére.

2016

Forrásfeltárás III. ütem (Nyugat- és Kelet-Európa): A három oszmanista által a korábban megkezdett feltárások folytatása. Az újonnan feltárt források digitalizálása. Eredményként megtörténik a Magyarország területére vonatkozó tapu-defterek feltárása különböző európai levéltárak és könyvtárak gyűjteményeiből – hungarikagyűjtés az MNL OL számára. (1 hét)

Adatbázis fejlesztés III. / Térinformatikai fejlesztés II. ütem: Megtörténik az adatbázisok és az alaptérképek összekapcsolása, tesztelése a külső vállalkozók és Demeter Gábor együttműködésével.

Defterek tudományos feldolgozása III. ütem: Az oszmanisták elvégzik mintegy 8000 helynévi rekord rögzítését a hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsákok összeírásaiból. Az adatbázis frissítésekor az adatállomány online hozzáférhetővé válik.

Tudományos közlés: Hegyi Klára által megtörténik a hatvani és füleki szandzsák monográfiájának előkészítése. Sz. Simon Éva elkészíti a török kataszteri defterek tematikus katalógusát (forrásismereti tanulmány és jegyzék). Sudár Balázs elkészíti a mohácsi/pécsi szandzsák

oszmán elitjének társadalomtörténeti feldolgozását (lektorált folyóiratcikk).

Konferencián való részvétel: lehetőség szerint külföldön és Magyarországon a részeredmények ismertetésére.

2017

Forrásfeltárás III. ütem (Nyugat-Európa/Isztambul): Az oszmanisták által az esetleges kutatási nehézségek miatt fennmaradt hiányok pótlása, digitalizálása. Eredményként befejeződik a Magyarország területére vonatkozó tapu-defterek feltárása/kiegészítése különböző európai levéltárak és könyvtárak gyűjteményeiből – hungarikagyűjtés az MNL OL számára. (1 hét)

Defterek tudományos feldolgozása IV. ütem: Az Sz. Simon Éva és Sudár Balázs elvégzi mintegy 5000 helynévi rekord rögzítését a mohácsi/pécsi és szigetvári szandzsákok összeírásaiból. Az adatbázis frissítésekor az adatállomány online hozzáférhetővé válik. A hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsákok adatbázisa elkészül.

Adatok vizualizálása: A projekt négy kutatója közösen tematikus térképsorozatot készít a hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsákra vonatkozóan.

Tudományos közlés: Hegyi Klára által megtörténik a hatvani és füleki szandzsák monográfiájának elkészítése. Demeter Gábor használati útmutatót készít a vizuális megjelenítést segítő program működéséhez. Sz. Simon Éva, Sudár Balázs és Demeter Gábor összefoglaló tanulmányokat készít az elvégzett munka során feltárt adatokból. (lektorált folyóiratcikkek)

Konferencián való részvétel: A projekt kutatói eredményeiket ismertetik az 5 évenként megrendezésre kerülő Tapu ve Kadatro Genel Müdürlüğü által szervezett nemzetközi defterológia konferencián.

Költségvetés és indoklása

Külföldi utazás, külföldi kongresszusi részvétel (3.1 költségsor) indoklása (magyarul)

Hungarikakutatásra tervezett utazások költsége:

2014: az Isztambulban a Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) állományában őrzött hatvani, füleki, mohácsi/pécsi és szigetvári szandzsákra vonatkozó 16–17. századi rúznámcsék összegyűjtésére és az egyéb hiányzó tahrír-, tímár-, dzsizje-defterek és az MNL OL gyűjteményében meglévő anyagok hiányainak pótlására 3 fő részére összesen 500 000 Ft.

2015: Ankarában a Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Levéltárában őrzött defterek kutatására 3 fő részére összesen 600 000 Ft.

2016–2017-ben a nyugat- és kelet-európai és/vagy isztambuli levéltárakban őrzött, az MNL OL állományából hiányzó vagy hiányosan meglévő defterek feltárása céljából 3 fő részére évente 500 000 Ft.

Konferenciárészvétel:

2014, 2015, 2016-ban hazai és nemzetközi konferenciákon való részvételre 4 fő részére összesen 650 000 Ft.

2017: Isztambul – Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü által szervezett nemzetközi defterológiai konferencián való részvételre 500 000 Ft.

Készletbeszerzés (3.2 költségsor) indoklása (magyarul)*Irodaszerek vásárlása:*

2014: nyomtatópatron (fekete), papír 50 000 Ft

2015: nyomtatópatron (fekete), papír 50 000 Ft

2016: nyomtatópatron (fekete, színes), papír 100 000 Ft

2017: nyomtatópatron (fekete, színes), papír 100 000 Ft

Egyéb költségek (3.3 költségsor) indoklása (magyarul)

2014: „Oszmán adatbázis” fizikai adatmodelljének elkészítésére 500 000 Ft

Az adatbázis feltöltőfelületének elkészíttetésére 500 000 Ft

Engel Pál: Magyarország a középkor végén c. térképének felhasználásához jogdíj 500 000 Ft

2015: „Oszmán adatbázis” online megjelenítésére és keresőfelületének fejlesztésére 200 000 Ft

A hatvani, füleki, mohácsi/pécsi, szigetvári szandzsák településszintű digitális alaptérképének elkészítésére 1 500 000 Ft.

2016: A térképek és adatbázisok tesztelésére, összekapcsolására, tematikus térképek készítésére 800 000 Ft.

2014-ben és 2015-ben kb. évi 3000 oldal 2016-ban kb. 1500 oldal, 2017-ben kb. 900 oldal hungarikaanyag digitális másolatának elkészítésére összesen 2 800 000 Ft (Éves bontásban: 1 000 000; 1 000 000; 500 000; 300 000 Ft)

A jelentések és egyéb dokumentumok szabatos idegen nyelvű fordítási költségére évente 50 000 Ft.

Befektetett eszközökre tervezett költségek (4. költségsor) indoklása (tételeken fel kell sorolni a nettó 500 EFt egyedi érték felett – társadalom- és bölcsészettudományok területén nettó 200 EFt – beszerezni tervezett eszközöket, szoftver beszerzéseket stb., azok megközelítő költségével együtt) (magyarul)

2014: 3 db notebook a hungarikagyűjtéssel foglalkozó kutatók számára (teljesítményében a térképek kezelésére és megjelenítésére is alkalmasnak kell lennie) 300 000 Ft/db; 3 db MS Office 2010 Home & Business HUN 1 user PKC (T5D-00303) 70 000 Ft/db; Háttértárak az adatok, egyedi lekérdezések biztonsági mentéséhez, tárolásához 100 000 Ft

2015: 1 db notebook a statisztikai elemzések és szervertként a térképészeti programok működtetéséhez 400 000 Ft; 1 db MS Office 2010 Home & Business HUN 1 user PKC (T5D-00303) 70 000 Ft; STATISTIX többváltozós statisztikát is ismerő statisztikai analízisre (klaszter, PCA, diszkriminancia, korreláció, trendanalízis, stb.), diagramkészítésre alkalmas program a drága SPSS kiváltására 100 000 Ft.

2016: több funkciós színes nyomtató a térképes állomány előállításához és színkódjainak teszteléséhez 200 000 Ft.

	Költség fajta (Ft-ban)	2014.01.01– 2014.12.31.	2015.01.01– 2015.12.31.	2016.01.01– 2016.12.31.	2017.01.01– 2017.12.31.	Összes
1.1	Vezető kutató alkalmazása	0	0	0	0	0
1.2.1	Teljes, vagy részmunkaidejű kutatói alkalmazás	0	0	0	0	0
1.2.2	Teljes, vagy részmunkaidejű alkalmazás nem kutatói minőségben	0	0	0	0	0
1.2	Teljes, vagy részmunkaidejű alkalmazások részösszege (1.2.1+1.2.2)	0	0	0	0	0
1.3	Egyéni kutatói megbízás	0	0	0	0	0
1.4	Egyéb megbízás	0	0	0	0	0
1.5	Hallgatói alkalmazás	0	0	0	0	0
1.6	Személyi juttatások részösszege (1.1+1.2+1.3+1.4+1.5)	0	0	0	0	0
1.7	Napidíj	0	0	0	0	0
1.8	Kezelési költség	0	0	0	0	0
1	Személyi juttatások összesen (1.1+1.2+1.3+1.4+1.5+1.7+1.8)	0	0	0	0	0
2	Munkaadókat terhelő járulékok	0	0	0	0	0
3.1	Külföldi utazás, külföldi konferencián való részvétel dologi kiadásai	650 000	800 000	800 000	1 000 000	3 250 000
3.2	Készletbeszerzés	50 000	50 000	100 000	100 000	300 000
3.3	Egyéb költség	2 550 000	2 750 000	1 350 000	350 000	7 000 000
3.4	Az 1+2+3.1+3.2+3.3 költségso- rok összesen	3 250 000	3 600 000	2 250 000	1 450 000	10 550 000
3.5	Általános költségek	892 000	834 000	490 000	290 000	2 506 000
3	Dologi költség összesen (3.1+3.2+3.3+3.5)	4 142 000	4 434 000	2 740 000	1 740 000	13 056 000
4	Befektetett eszközök költsége	1 210 000	570 000	200 000	0	1 980 000
6	A kutatás összes költsége (1+2+3+4)	5 352 000	5 004 000	2 940 000	1 740 000	15 036 000

II. Szakmai bírálatok

1. SZAKÉRTŐ

1. A kutatási program értékelése

The proposed research programme, which set itself very complex objectives to achieve, is extremely innovative and path-breaking in many respects: 1. unlike former (usual) approaches in Ottoman studies, it proposes a complex use of all available Ottoman archival sources in solving political, historical demographical and social problems of a frontier zone between two great powers; 2. benefitting from the unique possibility that there are a plenty of Hungarian sources concerning the same territories and periods,

it creates a treasury of complementary sources which is impossible and unimaginable for other regions conquered by the Ottomans; 3. using this unparalleled source material (in which an extremely great emphasis is laid to the gathering and elaboration of an underexploited type of archival source, namely the so-called timar journals/daily registers) it aims at creating a brand-new digital database and GIS-aided thematic maps which can visualise the digital data and which can be used by both Ottomanists and “ordinary” (even local) Hungarian historians; 4. scrutinising the Hungarian and Ottoman sources, it tries to compare and interpret the divergent vocabulary in them and to produce a unified terminology for further historical investigations.

2. A vezető kutató alkalmassága

The principal investigator is a relatively young but renown expert in this special research field. Although the number of her publications is not too high for the time being, her writings are always extremely innovative, thought-provoking and are held in high esteem by her fellows. Due to her original profession (she is an archivist), she is a great master not only in Ottoman, but also in Hungarian diplomatics. The simple fact that she was able to win over the best Ottomanists of the country as participants of the programme is a clear proof of her acceptance. All in all, she has all the competence to coordinate and supervise the proposed project.

3. A résztvevő senior kutatók alkalmassága

The senior team organised by the applicant is composed of the best specialists of Ottoman Hungary who are highly esteemed in abroad as well. Their scientific activity ranges from uncovering and elaborating archival materials to formulating concepts and writing comprehensive historical works (including the use of new technologies and the creation of databases). Their publication activity is outstanding and exemplary. Regarding their exceptional expertise, they all are most suitable for taking part and producing considerable results in the project.

4. Parallel research

5. Feasibility of the research

6. Dangers and ethical concerns

7. Kért pénzügyi támogatás realitása

In the budget, sums are requested only for the technical implementation of databases and maps as well as for travel and conference costs (in addition to the usual expenses on notebooks and consumables, etc.) and no sums are asked for personal costs. This is a very plain dealing and thus the earmarked costs are correct and acceptable. (Especially, if one considers that the collection of the missing material requires several trips to Istanbul and elsewhere.)

8/A. Átfogó értékelés

The work plan is impressive, realizable and fully worth supporting. The goals are multiple and attainable and the expected results are of international importance inasmuch as they can enrich the Turkology with new methodologies and open new ways for comparative investigations. At the same time, they can contribute to a much better understanding of the conditions prevailing at the frontier zone of Ottoman and Habsburg Hungary, of the nature of the Ottoman frontier society (including military organisation, fiscal policies and income distribution) and to make sense of what really happened in this part of our country in the sixteenth and seventeenth century. I recommend, therefore, that the application should be ranked among the supported projects.

8/B. Sorolja fel a pályázat erősségeit (maximum 5 tétel)

1. The subject is important and has international relevance;
2. The work plan is convincing and feasible;
3. The expected results can be useful for a whole range of historians both in Hungary and abroad.

8/C. Sorolja fel a pályázat gyengeségeit (maximum 5 tétel)

It is to be feared that the implementation of the project will impose too heavy a burden on the shoulders of the participants because the gathering and processing of the Ottoman archival data will take a lot of time.

2. SZAKÉRTŐ

1. A kutatási program értékelése

A projekt megfelel az OTKA kiírásának és fegyelmet munkával megvalósítható a tervezett futamidő alatt. Több szempontból nagyon jelentős a projekt. Interdiszciplináris igényű alapkutatás: a hódoltsági jövedelem- és birtokgazdálkodás oszmán forrásainak komplex feltárására vállalkozik. Mindezt a projekt végére rendszerezetten, kutatási segédletekkel ellátva és más korábban digitalizált adatbázisokkal összekapcsolva bo-

csátja a szakma rendelkezésére. Az adatbázis adatait a tematikus térképészeti módszereivel és eszközeivel teszi még jobban használhatóvá. A forrásanyag és adatbázis közzététele mellett a kutatók komparatív, többszemponú elemzéseket is készítenek. A klasszikus oszmanista és történelmi munkák mellett a digitalizálás, adatbázis- és térképkészítés, kutatói segédletek összeállítása is vállalt feladat.

Rendkívül jelentős eredménye a tervezett projektnek, hogy a török hódoltság belső viszonyaira vonatkozó magyar és oszmán iratanyag együttesen, gyorsan átlátható módon, nyelvi nehézségek nélkül kutatható és használható lesz. Ennek következtében világos képet nyerhetünk majd a hódoltsági településhálózat és népesség változásairól, az itteni tímárrendszer működési mechanizmusáról és az oszmán birtokos rétegről. Mindez az Oszmán Birodalom egészével összevethető, tehát nemzetközileg is számottevő lehetőségeket kínál a projektről van szó.

2. A vezető kutató alkalmassága

A projekt vezetője nem pályakezdő, de csak 2012-ben szerezte meg PhD-ját és mindössze nyolc, már megjelent magyar nyelvű cikke van. Ez a „lemaradás” részben a több lépcsőben, szakaszosan megszerzett képzettségéből, illetve levéltárosi munkájának kötöttségeiből fakad. Turkológus körökben elismert kutatónak számít, megjelent és megjelenés előtt álló publikációi minőségi munkák, a szakma mérvadó fórumain jelentek/jelennek meg. A projekt egyik fontos célja a digitalizált adatbázis létrehozása és más vonatkozó adatbázisokkal való összekapcsolása. Ebben a témavezetőnek már nagy tapasztalata van, és a projekt csak az ő munkahelyén, a Magyar Nemzeti Levéltár keretei közt valósítható meg. A nem technikai munkafolyamatokban, tehát a kimondottan kutatási kérdésekben a projektvezető a szakmai irányítást Hegyi Klárával együtt végzi.

3. A résztvevő senior kutatók alkalmassága

Jól összeválogatott multidiszciplináris kutatócsapat: oszmanisták, levéltáros és térinformatikus kiegyensúlyozott együttese. Mindannyian nagy tapasztalattal és komoly eredményekkel rendelkeznek a saját kutatási

területükön. Külön pozitívum, hogy a csapat legjártasabb tagja, Hegyi Klára a legnagyobb időráfordítással vesz részt a projektben, és ő irányítja a szakmai munkát.

4. Párhuzamos kutatások

Nincsenek.

5. A kutatás megvalósíthatóságának értékelése

A befogadó intézmény megfelel a követelményeknek, máshol nehezen lenne megvalósítható a projekt.

6. Veszélyes-e a munka, vannak-e etikai kockázatai?

Nincsenek.

7. Kért pénzügyi támogatás realitása

A pénzügyi terv reális.

8/A. Átfogó értékelés

A téma fontosságát, alap kutatás jellegét, interdiszciplinaritását, eredményeinek várható nemzetközi és hazai hatását az 1. pontban összefoglaltam. A projekt kutatói és technikai jellegű feladatokat egyaránt tartalmaz, erre a kutatógárda és a kutatóhely egyaránt teljes mértékben alkalmas. A többfajta feladatot kettős vezetéssel kívánják megoldani: az anyaggyűjtés munkáját tapasztalt és elismert oszmanista szakember, Hegyi Klára fogja össze, a digitalizálást, adatbázis építést a projektvezető Sz. Simon Éva irányítja, aki oszmanistaként ugyancsak jelentős forrásgyűjtést és elemzést fog végezni. A projektet gondos tervezés és előmunkálatok sora előzte meg, a kutatási terv egyenletes, jól felépített, reális és teljesíthető. Az eredmények folyamatos ismertetése konferenciákon, magyar és idegen nyelvű publikációkban biztosított. A pályázat kedvező elbírálását messzemenően javaslom.

8/B. Sorolja fel a pályázat erősségeit (maximum 5 tétel)

1. Teljes körű, komplex és interdiszciplináris alap kutatás, hungaricafeltárás és -gyűjtés.
2. Adatbázis készítése, amely már működő digitális adatbázishoz kapcsolódik.
3. Összekapcsolja és együttesen kutathatóvá te-

szi a magyar és oszmánli anyagot nyelvi korlátok nélkül, segédanyagokkal, térképekkel ellátva.

4. Alapvető komparatív elemzések készítése a hódoltsági népességi és birtokviszonyokra vonatkozóan.
5. Kiegészítő, kiváló kutatói gárda.

8/C. Sorolja fel a pályázat gyengeségeit (maximum 5 tétel)

A kutatást irányító szakember rendelkezik a legkevesebb kutatói tapasztalattal.

Testületi vélemény

A kutatási terv a hazai oszmanisztikai kutatás által feltárható forrásanyagok a külföldi és a hazai nem turkológus kutatók számára való hozzáférhetőségét és felhasználhatóságát is igyekszik megteremteni, messzemenően alkal-

mazva a legkorszerűbb digitális adatrögzítési módszereket. Ennek várható eredményei alapján teljes mértékben rekonstruálhatóvá válhat a hazai török birtokadományozási és adóztatási rendszer, amely többek között a volt hódoltsági országrész és a vele közvetlenül határos területek település-, a család- és a népességtörténeti vizsgálatai szempontjából döntő jelentőségű.

A témavezető kutatói tapasztalata a projekt léptékéhez képest viszonylag csekély és egyoldalú (publikációinak tudományos visszhangja is szerény), biztató körülmény viszont, hogy a szoroson vett tudományos irányítást döntően az igen jelentős és széleskörű kutatói múlttal, valamint nemzetközileg is fajsúlyosnak számító eredményekkel rendelkező Hegyi Klára végzné. Mindenképp támogatandó.

Egyéb költség (informatikai fejlesztés, adatfeldolgozás) nevesítése szükséges.

AJÁNLÓ

JUHÁSZ ANTAL: *A halasi puszták az 1870-es években*

Thorma János Múzeum, Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas, 2013.
144 oldal, illusztrált, részben színes térképekkel

A szerző a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszékének nyugalmazott egyetemi tanára. 1991 előtt több mint három évtizeden át a szegedi múzeum néprajzkutatója volt.

Tanulmánya két fő forrásbázisra épül: az 1870. évi országos népszámlálás helyi levéltárban fennmaradt irataira és a város 1879-ben készült kéziratos kataszteri térképének szelvényeire a kecskeméti levéltárból. Halas városának hatalmas határában 15 pusztája volt. A szerző minden pusztán kimutatja a tanyák számát, azok népességét és az 1870-es években még feltöretlen legelőket. 1870-ben 777 tanyán 4562 személyt vettek számba. Elemzi a tanyák társadalmi viszonyait: a birtokos parasztok és a cselédek (éves béresek, a táji szóhasználatnál kertésznek nevezett földnélküliek) és a foglalkozás nélküli családtagok számát és szerepét.

Bemutatja a tanyák mikrokörnyezetét, amit 43 színes ábra szemléltet.

A tanulmány a szakirodalomban először használja az 1870. évi népszámlálás iratait és a vele csaknem egyidejű kataszteri földmérés térképeit egy alföldi mezőváros tanyáinak és népességének jellemzésére.

Elsősorban a helyi lakosság önismeretét szolgálja, de a szerző szándéka szerint egyúttal mintát és összehasonlítási alapot nyújt más tanyás települések történeti-demográfiai és társadalmi szempontú kutatásához.

